

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 15, No. 44, 2025

Khatun and the Other Distinguished Women in Chega Sofla Cemetery

Abbas Moghaddam¹

<https://dx.doi.org/10.22084/nb.2023.27504.2566>

Received: 2023/02/13; Revised: 2023/05/27; Accepted: 2023/06/08

Type of Article: **Research**

Pp: 41-74

Abstract

For decades, archaeologists have tried to answer questions about the social complexities of prehistoric societies based on archaeological evidence. One of the common questions in this regard is the quality or the nature of social hierarchy in ancient communities. Earlier, in explaining the social hierarchy and especially the social ranks in the chiefdom societies, the researchers hoped to evaluate the difference in the burial pattern of the dead in the burial contexts of the 5th millennium BC in Greater Susiana. Finally, unlike the archaeological evidence obtained from the early cemeteries of Susa, Hakalan, and Dum Gar Parchineh, the limited excavations in the Chega Sofla cemetery, both for the methods used and the quality of its archaeological evidence, have opened a wider window to search for social ranks in prehistoric societies. The number of burials of women compared to men, as well as the quality and the manner devoted to the burial of women in the excavated graves of Chega Sofla, is more impressive. Anthropological studies on significant samples of dental documents have shown that women and men had equal access to food sources and no significant difference was observed regarding dental health between them. This equality was also seen in the amount of implemental use of teeth. Among the 102 burials examined, there is substantial evidence indicating that certain women received particular attention regarding their burial practices, notably through the intricate grave goods placed alongside them (BG1.2; BG7 & CG1.1), as well as the intentional alteration of their skulls (BG1.11, BG1.12, BG1.18, BG1.20, BG1.28, BG1.29, BG1.30), suggesting a clear differentiation in their social status. Furthermore, even within the group of prominent women, the evidence points to the status of BG7 or 'Khatun' as indicative of a higher social rank. Consequently, we propose the hypothesis that during the late 5th to early 4th millennium BCE, 'high-status women' held considerable social standing in Chega Sofla.

Keywords: Chega Sofla, Susa, Hakalan, Dum Gar Parchineh, Chiefdom.

1. Associate Professor, Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Email: abbas.moghaddam@gmail.com

Citations: Moghaddam, A., (2025). "Khatun and the Other Distinguished Women in Chega Sofla Cemetery". *Archaeological Research of Iran*, 15(44): 41-74.

<https://doi.org/10.22084/nb.2023.27504.2566>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

For over a century, archaeologists in Greater Susiana have sought to understand prehistoric social complexity using evidence from settlements and burials. A central question has remained: what form did social hierarchy take in ancient societies? This study focuses on chiefdoms, particularly in the framework suggested by Elman Service and later revised by Timothy Earle. Service defined chiefdoms as redistributive societies, centered around a patriarchal institution coordinating resources. However, inconsistencies in ethnographic and archaeological data led Earle to propose the concept of “complex chiefdoms,” where chiefs are distinguished by specialized roles, different residences, and clear material signs of status. Henry Wright further advanced this discussion through his influential work on “Prestate Political Formations.” He proposed that in southwestern Iran, such societies featured a leadership class independent from the rest of the population. In simpler chiefdoms, local elites wielded power based on hereditary status. In contrast, complex chiefdoms involved competition among elites and had clearer structural divisions. Wright identified three major indicators of complex chiefdoms: (1) distinctive elite residences, often larger and more elaborate than typical homes; (2) specialized architecture e.g., Chogha Mish’s burned building, the Qabr-e Sheykheyn structure, and the Apadana complex in Susa as evidence of hierarchical space; and (3) differentiation in burial practices, where elites were interred in distinct ways, often with elaborate rituals and valuable goods. Against this theoretical backdrop, this paper revisits findings from the Chega Sofla cemetery to evaluate whether patterns of social hierarchy especially involving women can be discerned.

Discussion

In 2016, archaeological excavations in Chega Sofla’s southwestern gully used a combination of landscape archaeology and archaeomagnetic prospection to uncover eleven graves across 163 square meters. Ten of these were excavated across three zones Areas A, B, and C and dated between 3800 and 4200 BCE.

- Area A contained graves AG1, AG2, and AG3.
- Area B revealed graves BG1, BG2, BG4, BG5, BG6, and BG7.
- Area C had one grave, CG1. (Note: BG3 was not excavated.)

The use of bricks in grave construction and the inclusion of carved stone elements distinguishes Chega Sofla from contemporary cemeteries. The graves also yielded a rich array of burial goods, including copper dishes, tools, weapons like swords and daggers, small quantities of gold and silver, and marble vessels of various sizes and forms. Notably, several skulls showed signs of intentional deformation. Two burial types were observed: single and multiple interments, with no apparent effort to spatially separate them within the cemetery. Among the most striking

discoveries was BG7, an unstructured pit between two multiple-burial graves (BG1 and BG5). This pit contained the remains of a young woman, around 25 years old, identified by the excavation team as “Khatun.” BG1 to the north was a square grave holding 52 skeletons, with a foundation made of carved stones and walls of chineh (mud layers). BG5 to the south was a quadrangular grave with five individuals and a brick-lined structure reinforced by buttresses. Khatun’s burial was unique not only due to her isolation between two large group graves but also because of the grave goods. Among the items found were:

1. Copper Artifacts – Vessels, tools, and weapons, including a nearly 60 cm-long ceremonial sword made of 97% copper, which may have symbolized status rather than practical use.

2. Gold Plating and Beads – A copper basin with traces of gold plating and a small gold ornament placed near her head. These are among the earliest gold artifacts found in Iranian prehistory and predate comparable finds from sites like Turkmenistan and Tepe Borj.

3. Marble Weight – A heavy marble weight (7.2 kg) with perforations for suspension. Positioned in front of her head, this object could symbolize economic control or authority in standardization.

4. Deliberate Skull Modification – Observed not only in Khatun’s grave but also in several others (BG1.11, BG1.12, BG1.18, BG1.20, BG1.28, BG1.29, BG1.30), possibly signifying elite status or group identity.

Such elements suggest that Khatun’s burial was intended to communicate her elevated role. Moreover, the fact that her grave disrupted the southern wall of BG1 hints at her posthumous significance. Nearby burials of other prominent women e.g., CG1.1 and BG1.2 also showed rich grave goods, although not at the same level. Biological anthropology findings further support these interpretations. Dental analyses indicate no meaningful differences between men and women in terms of diet or oral health, suggesting that daily life conditions were broadly equal. However, the nature of grave goods and burial treatment shows differentiation likely rooted in social, symbolic, or political factors not biology. Taken together, these indicators point to an emergent social class of elite women, with Khatun possibly occupying the highest tier among them. These women may have held political, economic, or symbolic authority in their communities, challenging the assumption that power in prehistoric chiefdoms was exclusively male.

Conclusion

What has been obtained from the examination of the tomb of “Khatun” in Chaga Sofla presents us with a rather different picture of life and social structure in the late 5th millennium BC. This tomb, both in terms of its spatial location and in terms of the type and variety of objects accompanying the

deceased, clearly indicates the special status of the buried individual. The presence of objects such as a copper sword and dagger, a gold bead, a heavy marble weight, as well as copper vessels coated with gold, shows that we are dealing with an individual who not only had access to rare and valuable resources, but also probably had a privileged position among his society. It is noteworthy that some of the items found in the tomb of “Khatun” are not only seen in this particular tomb, but also examples of them have been found in other parts of southwestern Iran; but their composition, quantity, and quality are distinct in the tomb of “Khatun”. In fact, one could say that we are dealing with powerful women who were part of the social structure and even decision-making in their community. It is as if we are dealing with a person in this grave who had power, wealth, and perhaps even a kind of social legitimacy in her time.

What can be understood from the archaeological data of Chaga Sofla, and especially the “women” grave, goes beyond a mere material find. This data takes us to the heart of a society in transition; a society in which signs of social difference, the formation of authority, and perhaps the first sparks of political organization were emerging.

As one of the rarest sites to contain such evidence, Chaga Sofla provides an opportunity to take a closer, more humane, and more complex look at prehistoric societies; societies that were more organized, had a variety of roles, and possessed signs of power and legitimacy than we had previously imagined.

It is clear that our evidence is still insufficient. Prehistoric settlements in Greater Susiana have still been excavated on a very limited scale, and many previous excavations have been left unfinished; many parts of the Susa cemetery have been completely destroyed and there is no hope of recovering archaeological evidence from them; large parts of the Hakalan, Dum Gar Parchineh, and Chaga Sofla cemeteries have not yet been excavated; our knowledge of the newly found cemetery called Abad, which is considered the fifth earliest cemetery in Iran and is located a short distance from the Chaga Sofla cemetery, is still very scanty. But we very much hope that extensive archaeological research on the unique wealth of archaeological remains from the fifth millennium BCE in the Zuhreh Plain will reveal clearer and more extensive evidence about the “Complex Chiefdoms” and especially the position of women in one of the most important prehistoric periods.

Acknowledgments

I would like to extend my sincere appreciation to all Chaga Sofla excavation team members.

Conflict of Interest

The author declare that he has no conflict of interest.

پروفسای باستانشناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

نشانی، پایگاه نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>

شماره ۴۴، پانزدهم، ۱۴۰۴

«خاتون» و دیگر زنان ممتاز در گورستان چگاسفلا

عباس مقدم ^{ID}

شناسهٔ دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2023.27504.2566>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ٧٤-٤١

چکیدہ

دهه هاست که باستان‌شناسان کوشیده‌اند تا برپایه شواهد باستان‌شناختی به پرسش‌هایی دربارهٔ پیچیدگی‌های اجتماعی جوامع پیش‌اتاریخی پاسخ دهند؛ یکی از پرسش‌های معمول در این‌راستا، کیفیت یا چگونگی سلسله‌مراتب اجتماعی در جوامع باستانی است. پیش‌تر، پژوهشگران در توضیح سلسله‌مراتب اجتماعی و خصوصاً رتبه‌های اجتماعی در جوامع خان‌سالار امیدوار بودند تا در بسترهای تدفینی هزارهٔ پنجم پیش‌ازمیلاد در شوشان بزرگ تمایز در الگوی دفن مردگان را مورد ارزیابی قرار دهند. سرانجام اما، برخلاف مدارک باستان‌شناختی به‌دست آمده از گورستان‌های اولیهٔ شوش، هکلان و دم‌گر پرچینه، کاوش‌های محدود در گورستان چگاسفلا به تناسب روش‌شناسی و کیفیت مدارک باستان‌شناختی مطلوبش دریچه‌های فراخی برای پی‌جویی رتبه‌های اجتماعی در جوامع پیش‌اتاریخ به روی ما گشوده است. شمار تدفین‌های زنان به نسبت مردان و نیز کیفیت و توجه به نحوهٔ تدفین زنان در بسترهای تدفینی گورهای کاوش‌شدهٔ چگاسفلا چشم‌گیرتر است. مطالعات انسان‌شناسی برروی نمونه‌های قابل‌توجهی از مدارک دندانی نشان داده است که زنان و مردان دسترسی یکسانی به منابع غذایی داشته و تفاوت معنی‌داری درخصوص بهداشت دهان و دندان میان آنان مشاهده نشد. این برابری در میزان استفادهٔ ابزاری از دندان‌ها نیز دیده شد؛ اما، در بین ۱۰۲ تدفین شناسایی شده، مدارک روشنی از توجه ویژه به برخی زنان از نظر نحوهٔ تدفین و خصوصاً هدایای گوری مفصل پیرامونشان (BG1.2; BG7 CG1.1 &)، و نیز در میزان تغییر شکل عامدانهٔ جمجمه (BG1.11, BG1.12, BG1.18, BG1.20, BG1.28, BG1.29, BG1.30) در دست است که می‌توان نشانه‌های بارزی از تمایز در رتبهٔ اجتماعی آن‌ها را تصور کرد. علاوه بر آن، حتی در بین زنان شاخص، شواهد موجود بیانگر سرآمدی تدفین BG7 یا «خاتون» در رتبهٔ اجتماعی است. برپایهٔ مدارک به‌دست آمده، این فرضیه را ارائه می‌دهد که در اواخر هزارهٔ پنجم تا اوایل هزارهٔ چهارم پیش‌ازمیلاد، «زنان ممتاز» در چگاسفلا از رتبهٔ اجتماعی قابل‌توجهی برخوردار بودند.

کلیدواژگان: جگاسفلا، شوش، هکلان، دم‌گریچینه، خان‌سالار.

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی پیش‌اتاریخ،
پژوهشکده باستان‌شناسی،
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: abbas.moghaddam@gmail.com

ارجاع به مقاله: مقدم، عباس، (۱۴۰۴). «خاتون» و دیگر زنان ممتاز در گورستان چگاسفلا. پژوهش های باستان شناسی ایران، ۱۵ (۴۴): ۴۱-۷۴.

<https://doi.org/10.22084/nb.2023.27504.2566>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

بیش از یک قرن است که باستان‌شناسان فعال در نواحی مختلف شوشان بزرگ، کوشیده‌اند تا برپایه شواهد باستان‌شناختی به پرسش‌هایی درباره پیچیدگی‌های اجتماعی جوامع پیش‌ازتاریخی پاسخ دهند (Adams, 1962; Hole & Flannery, 1968; Wright & Johnson, 1975; Johnson, 1973; Wright, 1977; 1984; 1987; 1994; Flannery, 1999; Hole, 1990; Pollock, 1983; Alizadeh, 2006). یکی از پرسش‌های معمول در این‌راستا، کیفیت یا چگونگی سلسله‌مراتب اجتماعی در جوامع باستانی است. در این بین شاید بتوان گفت تقسیم‌بندی «المن سرویس» (Service, 1962) که سازمان اجتماعی جوامع انسانی از شکلی ساده (گروه‌ها و قبیله‌ها) به شکلی پیچیده (خان‌سالارها و حکومت‌ها) ارائه کرده (Service, 1962: 97) موردتوجه پژوهشگران بی‌شماری قرار گرفته است.

به تناسب مدارک مورد بحث در این نوشتار، تمرکز ما بر رتبه سوم یا خان‌سالاری است. سرویس، جوامع خان‌سالار را جوامعی می‌داند که در آن به اتکاء نهادی مرکزی، سیستم اقتصادی بازتوزیعی برای هماهنگ‌سازی امور در جریان است (Service, 1962: 144). از آنجا که مدارک باستان‌شناختی و قوم‌نگاری کمتر با سیستم بازتوزیعی ارائه شده توسط سرویس همخوانی داشت، «تیموتی ارل» سال‌ها بعد تلاش کرد تا با پیش کشیدن گروه دیگری از خان‌سالارها با عنوان «خان‌سالارهای پیچیده»، کاستی مدل سرویس را جبران کند. در این مدل نشانه‌های بارز تمایز رتبه اجتماعی خان‌ها از مردم طبقات پایین‌تر، تخصصی شدن وظایف خان‌ها و متمایز شدن خانه خان‌ها از دیگران موردتوجه قرار گرفت (Earle, 1978: 12; also see: 1989). دیگر پژوهشگران به ویژگی‌های تحولی جوامع از نظر تمایزات کارکردی یا میزان تفاوت‌ها، تخصص‌ها و درجه تعامل افراد عادی با بخش‌های برخوردار از نوعی منزلت اجتماعی که خود در متغیرهایی چون برتری‌های اقتصادی، اداری و مذهبی نمود می‌یافتند، توجه کردند (Flannery, 1972: 409; 1999: 58; Wright & Pollock, 1986; Erle, 1987; Blanton et al., 1993: 21-22). همچنین ر. ک. به: Rothman, 2004: 76، برای خلاصه‌ای از متغیرهای مؤثر در ارزیابی منزلت اجتماعی جوامع در بین‌النهرین.

در همین رابطه «هنری رایت» در مقاله تأثیرگذارش با عنوان «بنیان‌های سیاسی حکومت‌های اولیه» (Wright, 1984; 1994) مدلی منطبق با دستاوردهای باستان‌شناختی در جنوب غربی ایران ارائه کرده است. او جوامع خان‌سالار را واحدی اجتماعی-سیاسی دانسته که در آن‌ها وظیفه کنترل فراگیر اجتماعی بر عهده بخشی مستقل از دیگر بخش‌های جامعه است. منتها به عقیده رایت سطح پیچیدگی خان‌سالارها متفاوت است؛ به عبارت دیگر، عنصر کنترل در جوامع خان‌سالار ساده که دارای یک رده کنترلی بالاتر از رده محلی هستند، در اختیار افراد محلی با موقعیت اشرافی انتسابی است. در مقابل، کنترل در جوامع خان‌سالار پیچیده در دست طبقه‌ای است که اعضای آن به رغم آن‌که در برابر تهدید خارجی از یک‌دیگر حمایت می‌کنند، اما همواره باهم برای کسب جاه و مقام در حال رقابت هستند (Wright, 1977: 381).

رایت همچنین با پیش کشیدن سه شاخصه بارز سعی کرد تا نشان دهد که در جوامع خان سالار پیچیده، الگوهای ملموسی وجود دارد که حول محور «خان» می چرخد؛ او توضیح می دهد که معماری و ابعاد خانه ها در جایی که اقامتگاه خان است، با سایر زیستگاه ها تفاوت دارد به نحوی که به خاطر استقرار خان و خدمه اش چنین زیستگاه هایی هم بزرگ ترند و هم مفصل تر. او برای نمونه، به الگوی زیستگاهی دشت های جنوب غربی ایران اشاره می کند که در هزاره پنجم پیش از میلاد شامل چندین زیستگاه کوچک و یک یا دو زیستگاه بسیار بزرگ در حد ۱۵ هکتار است.

تمایز در کیفیت اقامتگاه طبقه نخبه جامعه در خان سالارهای پیچیده از دیگر مشخصه هایی است که رایت پیشنهاد کرده است. به نظر او، گرچه هنوز نمی توان بناهای مفصلی همچون کاخ ها را متصور بود، اما تمایز آشکاری بین معماری طبقه نخبه و دیگر طبقات جامعه دیده می شود. ساختمان حریق زده چغامیش در مراحل پایانی شوشان میانه با معماری غیرمعمول و ابعاد قابل توجهش، بقایای ساختمان مفصل در قبرشخین (Weiss, 1972: 172-173; Hole, 1987: 43) و ساختمان وسیع در آپادانای شوش (Steve & Gasche, 1990: 22) در مراحل بعدی (شوشان جدید)، نمونه هایی است که با این انگاره رایت مطابقت دارد.

سومین مشخصه، وجود تمایز در الگوی دفن مردگان طبقه نخبه است به نحوی که به نظر می رسد به مانند زمان حیات خان ها یا نخبگان که محل زندگی و اقامتشان مفصل تر و متمایزتر از دیگران بوده، در هنگام مرگ نیز جدا از دیگران و با تشریفات آئینی قابل توجهی دفن می شدند (Wright, 1994: 68).

تا پیش از کاوش گورستان چگاسفلا شاخصه های متفاوتی که بتواند مبین تمایز بین تدفین های افراد نخبه در جوامع پیش از تاریخی در شوشان بزرگ باشد در دست نبود؛ البته پیش تر در تلاشی تحسین برانگیز، طبقات اجتماعی در روستای اولیه زاغه در فلات مرکزی ایران نشان داده شد (ملک شه میرزادی، ۱۳۶۷)؛ با این حال، در مراحل اولیه روستانشینی تشخیص منزلت افراد از طریق یافته های شان زایی که از تدفین ها به دست می آیند کار ساده ای نیست، چراکه افراد اغلب در کف خانه های مسکونی دفن می شدند و هدایایی که به همراه آن ها بود نیز اغلب کیفیتی مشابه داشت (Hole, 1987: 88)؛ اما در مراحل بعدی روستانشینی اولین گورستان ها خارج از فضای مسکونی پدیدار شدند. البته هنوز دانسته نیست که آیا ظهور گورستان پدیده ای جهان شمول بوده یا تنها در زیستگاه هایی که به نوعی دارای جایگاه خاص اجتماعی، اقتصادی یا مذهبی بودند عرصه ای جدا از زیستگاه به عنوان گورستان شکل گرفت یا این که به قول «فرانک هول»، اساساً نزاع های خونین، قحطی های سهمگین و همه گیری ها دلایلی بر ظهور گورستان ها در اواخر دوران روستانشینی بودند (Hole, 1989).

تاکنون چهار گورستان متعلق به هزاره پنجم پیش از میلاد در گستره شوشان بزرگ کشف و کاوش شده است که به ترتیب از غرب به شرق عبارتند از: گورستان های هکلان و دم گر پرچینه در ارتفاعات پشت کوه لرستان (مناطق بلند شوشان بزرگ)؛

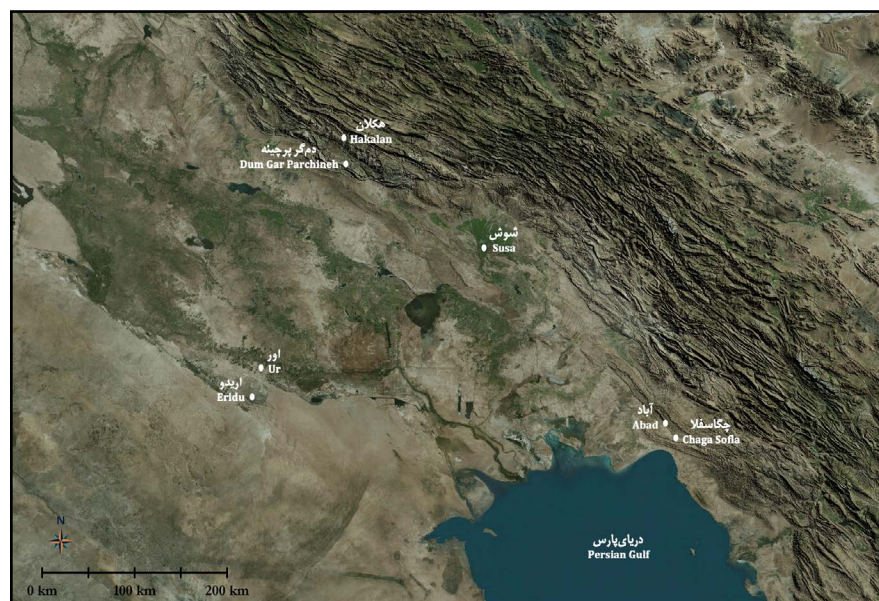
شوش و چگاسفلا در دشت‌های میانی (به‌ترتیب در مرکز و جنوب‌شرق شوشان بزرگ). روشن است که روش‌شناسی به‌کار گرفته شده در کاوش این گورستان‌ها کاملاً متفاوت بوده است؛ از طرف دیگر، کیفیت حفاظتی مدارک باستان‌شناختی نیز به‌نوبه خود باعث شده است تا مدارک باستان‌شناختی یک‌دستی از چهار گورستان مذکور در اختیار نداشته باشیم. در این میان کاوش‌های صورت‌گرفته در گورستان چگاسفلا به تناسب روش‌شناسی و کیفیت مدارک باستان‌شناختی مطلوبش دریچه فراخی به روی ما گشوده است. سپاس از مطالعات انسان‌شناسی زیستی صورت‌گرفته در کاوش‌های چگاسفلا که مدارک روشنی از کیفیت اموات دفن‌شده در گورستان را برای ما عیان ساخته است. مهم‌ترین هدف این نوشتار ارائه مدارک مستقیم از نوعی امتیاز ویژه «زنان» در گورستان چگاسفلاست با این نظر که مدارک باستان‌شناختی حاضر مدیون روش‌شناسی روزآمدی است که به‌کار گرفته شده است. روشن است که چنین پژوهش‌هایی باعث می‌شود تا به مدارک باستان‌شناختی توجه بیشتری صورت‌گرفته و سطحی عمیق‌تر از دانش پیش‌ازتاریخی پیش‌کشیده شود.

پرسش و فرضیه پژوهش: به یمن روش‌شناسی به‌کار گرفته شده، مدارک متنوعی از کاوش‌های محدود در گورستان چگاسفلا به‌دست آمده است. با کنار هم قرار دادن مجموعه مدارک به‌دست آمده، مهم‌ترین پرسش این است که آیا می‌توان در بسترهای تدفینی چگاسفلا نوعی تمایز در رتبه اجتماعی افراد مشاهده کرد؟ برپایه مدارک به‌دست آمده، فرض این است که علاوه بر وجود تمایزات آشکار در بسترهای تدفینی، «زنان چگاسفلا» در اواخر هزاره پنجم تا اوایل هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد از نوعی برتری اجتماعی آشکار برخوردار بودند.

مروری بر پیشینه کاوش‌های باستان‌شناختی در گورستان‌های اولیه شوشان بزرگ گورستان شوش

به سبب کیفیت کاوش‌ها، از بقایای تدفینی گورستان شوش (شکل ۱)، که در پشته تدفینی (*Massif Funeraire*) و در ناحیه جنوب‌غربی پشته بلند (*Haut Terrasse*) قرار داشته اطلاعات دقیقی وجود ندارد (de Morgan, 1907). براساس گزارش‌های محدود اولیه، اسکلت اموات در وضعیت نامناسبی حفظ شده بودند و در نتیجه جهت و یا حالت خاصی در ارتباط با تدفین‌ها قابل شناسایی نبود، و مهم‌تر این‌که هیچ اثری از ساختار گور شناسایی نشد (de Morgan, 1908; 1909). برخی گزارش‌های جسته و گریخته نیز به وجود بیش از سه یا چهار اسکلت به صورت تلبار شده در برخی از گورها اشاره دارند. اشیاء تدفینی نیز شامل مجموعه‌ای از سه تا پنج ظرف سفالی و در مواردی نیز سرگرزهای مسی، صفحه‌های مسی، ظروف سنگی یا سفالی آرایشی (سرمه‌دان؟) در کنار سر اسکلت‌ها بود (de Morgan, 1912: 6-7). «رولاند دمکنم» با اشاره مختصری درباره کاوش‌های اولیه شوش، «بدون ذکر جزئیات» عنوان کرد که تدفین‌ها ثانویه بودند و او در کاوش‌هایش، اغلب مجموعه‌ها را درون کاسه‌ها و استخوان‌های بلند را درون جام‌های بلند

یافته است (de Mecquenem, 1928). کاوش‌های متأخرتر در «پشته تدفینی» شوش، منجر به شناسایی شواهدی از تدفین‌هایی شد که در حالتی آشفته بودند. این تدفین‌ها شامل: مجسمه‌ها، استخوان‌های بلند، ظروف سفالی و ظروف سنگی بودند که در حفره‌های کوچک خشتی در درون «پشته تدفینی» جای گرفته بودند (Canal, 1978a; 1978b)؛ بنابراین بسیار محتمل است که دموگران و دمکنم برپایه مشاهداتشان از گورستان، دو گونه متفاوت از تدفین‌ها را روایت کرده باشند: (۱) تدفین‌های برج‌ای یا در حالت طبیعی که در کارگاه کاوش شده توسط دموگران شناسایی شده بود، و (۲) تدفین‌های آشفته یا ثانویه که در بخش «پشته تدفینی» به دست آمده بود.

► شکل ۱: گورستان‌های اولیه شناخته شده در پهنه شوشان بزرگ و جنوب بین‌النهرین (Google Earth, 2015; پردازش از: محمدرضا رکنی، ۱۴۰۳).
Fig. 1: The earliest known cemeteries in the Greater Susiana region and southern Mesopotamia (Google Earth, 2015; refined by: M. R. Rokni, 2024)

دموگران در تلاشی غیرحرفه‌ای، تدفین‌های گورستان شوش را براساس گورنهادها به تدفین‌های مردان و زنان طبقه‌بندی کرده است. به این ترتیب، تدفین‌های دربردارنده اشیائی چون: تیشه‌های مسی، سرتیر، درفش، چاقو، یا سوزن و سرگرزها را به مردان و تدفین‌هایی با ظروف تزئینی سفالی یا سرمه‌دان‌ها، صفحه‌های مسی و مهره‌های سنگی و گلی را به زنان منتسب کرده است؛ البته نمونه آخر در قبور منتسب به مردان نیز دیده شده است (de Morgan, 1912: 7, figs. 19-34).

بدون شک مشکلات روش‌شناختی در حفاریات شوش مهم‌ترین عاملی است که کیفیت و بهره‌مندی از اطلاعات باستان‌شناختی آن را با کاستی‌های فراوانی همراه ساخته است. توجه صرف به جام‌ها و بشقاب‌های منقوش و چشم‌نواز شوش باعث شد حتی یک‌صد سال بعد از آن کاوش‌ها هنوز به خوبی ندانیم که ویژگی‌های کیفی یافته‌های گورستان شوش چه بوده است. گزارش‌های دقیق‌تر بعدی حکایت از آن دارند که صدها ظرف سفالی غیرمنقوش و درموردی خشن که از گورهای شوش به دست آمده بودند بدون آن که حتی گزارش ساده‌ای در باره آن‌ها وجود داشته

باشد در انبارهای قلعه شوش بایگانی شدند (Dollfus, 1989: 196). در نتیجه هنوز صدها پرسش بی پاسخ درباره گورستان شوش موجود است که شاید هرگز پاسخ درخوری برای آن‌ها پیدا نشود. چه تعداد از تدفین‌ها اولیه بودند و چه تعداد ثانویه؟ آیا گورهای شوش دارای ساختار بودند و به دلیل مشکل روش شناختی هیچ ساختاری تشخیص داده نشد یا اساساً فاقد ساختار بودند؟ سن و جنسیت مردگان در گورستان شوش چه بوده است؟ چه گورهایی دارای چه هدایای تدفینی بودند؟ آیا در تدفین مردگان تمایزات جنسیتی و سنی افراد دخیل بوده یا همه گروه‌های سنی و جنسی توأمان با هم دفن شده‌اند؟ یا پرسشی که بیشتر در ارتباط با این نوشتار است؛ آیا در بین گورهای شوش، شواهدی از تدفین متمایز افراد دارای جایگاه اجتماعی یا مذهبی شاخص قابل تشخیص است؟

گورستان‌های هکلان و دم‌گر پرچینه

دو گورستان هکلان و دم‌گر پرچینه در اوایل دهه ۱۹۷۰ م. به سرپرستی «لویی وندنبرگ» کاوش شد (Vanden Berghe, 1973a; 1973b; 1975; Haerinck & Overlaet, 1996). این گورستان‌ها در تراس‌های جانبی رودخانه مهمه و در ارتفاعات جنوبی زاگرس در ناحیه پشتکوه لرستان و یا به عبارت دیگر در نواحی مرتفع شوشان بزرگ قرار گرفته‌اند. به دلیل آن‌که تاکنون هیچ زیستگاه هم‌زمانی در ارتباط با این دو گورستان کشف نشده است، کاوشگر و به پیروی از او برخی پژوهشگران این دو گورستان را در زمره گورستان‌های کوچ‌نشینی طبقه‌بندی کرده‌اند (Vanden Berghe, 1987: 91-92; Hole, 1989: 170; Abdi, 2002: 331-332; Kouchoukos, 1998: 68; Alizadeh, 2008: 16-21). البته هر دو گورستان در قلب نواحی مورد توجه کوچ‌گران قرار دارد، اما هنوز برای پاسخ به این پرسش ساده که آیا زیستگاهی هم‌زمان با این دو گورستان در نواحی پیرامونی وجود دارد یا خیر، هیچ برنامه بررسی باستان‌شناختی متمرکزی به اجرا در نیامده است (ر. ک. به: Moghaddam, 2012: 18).

روش‌شناسی به کار گرفته شده در کاوش این دو گورستان به نسبت کاوش‌های صورت گرفته در گورستان پیش‌اتاریخی شوش از کیفیت مناسب‌تری برخوردار بود. با این وجود، بازهم اطلاعات دقیقی از بسترهای تدفینی این دو گورستان در دست نیست. تنها براساس گزارش‌هایی منتشر شده می‌دانیم که چه تعداد از گورها دارای بقایای اسکلت انسانی و گورنهاده بودند (Haerinck & Overlaet, 1996: 32-43).

گورستان هکلان در ۱/۵ کیلومتری جنوب روستای سراب مهمه و در دامنه کوه قرار دارد (شکل ۱). از این گورستان مجموعاً ۳۶ گور شامل ۲۴ گور در ناحیه (A) و ۱۲ گور در ناحیه (B) کاوش شد. بسیاری از گورها دارای جهت شرقی-غربی یا شمال شرقی-جنوب غربی بودند. ساختار گورها چهارگوش بوده و از سنگ‌های قابل دسترس در محیط اطراف برای ساخت دیواره گورها استفاده شده است، بدون آن‌که سنگ‌ها تراش داده شوند. گورنهاده‌های به دست آمده از گورهای مختلف وضعیت ناهمگونی را نشان می‌دهد؛ به نحوی که در شش گور هیچ شیئی به دست نیامد، گورهایی بودند که تنها یک یا دو گورنهاده داشتند و تعدادی محتوی اشیاء

بیشتری بودند. بیشترین حجم گورنهادها (۱۵ شی) در گور A4 به دست آمده است. از میان ۳۶ گور کاوش شده، تنها ۱۱ گور محتوی بقایای اسکلت انسانی بود. به خاطر ازهم‌پاشیدگی اغلب مجموعه‌ها، کاوشگران در بسیاری موارد حتی نتوانستند نحوه و جهت قرارگیری اسکلت‌ها را تشخیص دهند (Haerinck & Overlaet, 1996: 12). گورستان دم‌گر پرچینه در چهار کیلومتری غرب روستای چم‌زنگی و ۴۰ کیلومتری جنوب روستای سراب مهمه واقع شده است (شکل ۱). در سه ناحیه این گورستان کاوش صورت گرفت. در ناحیه A، ۶۴ گور که در میان آن‌ها گوری متعلق به یک کودک امروزی هم وجود داشت، در ناحیه B، ۹۸ گور و در ناحیه C تنها سه گور کاوش شد. گورها دارای شکل چهارگوش بوده و توسط توده‌های سنگی نتراشیده شکل داده شده بودند. به نظر می‌رسد که عمده گورها منفرد بودند. تنها ۲۸ گور از ۱۶۵ گور کاوش شده محتوی اسکلت بود. یکی از دلایل فقدان اسکلت ممکن است شرایط محیطی این ناحیه باشد. با این وجود، عمده بقایای انسانی به دست آمده از این گورستان شامل مجموعه‌ها، تکه‌های استخوان‌ها و تعدادی دندان است. در پنج مجموعه، سوراخ‌هایی به قطر ۱/۵ تا ۲ سانتی‌متر دیده شده که به نظر می‌رسد سوراخ‌شدگی عامدانه (Trepanation) باشد. اغلب مردگان در حالت به پشت خوابیده دفن شده بودند و دست‌ها در طول بدن و گاهی نیز بر روی شکم قرار داشتند. از برخی گورها برای تدفین‌های متوالی استفاده شده به نحوی که اسکلت و گورنهادهای تدفین‌های پیشین را به کناری زده‌اند تا جا برای تدفین جدید باز شود. در برخی گورها امکان این که چند تدفین هم‌زمان صورت گرفته باشد، وجود دارد. در یک گور B8 کمتر از شش مجموعه پیدا شده است (fig. 20, Pl. 18c, Haerinck & Overlaet, 1996: 9-11). به نظر می‌رسد عمدتاً بزرگسالان در این گورستان دفن شده‌اند، اما برخی از گورها به واسطه اندازه کوچکشان احتمالاً متعلق به کودکان بودند؛ گرچه اغلب گورها محتوی گورنهاده بودند، اما حتی در گورهایی که از گزند حفريات غیرمجاز در امان مانده بودند نیز چیزی وجود نداشت. در ساده‌ترین حالت باید گفت مدارک موجود از سه گورستان شوش، هکلان و دم‌گر پرچینه به روشنی نمی‌تواند ما را در تشخیص تمایزات فردی در تدفین‌ها راهنمایی کند. فرانک هول در جایی گفته است: «در شوش، مردم عادی و کسانی که دارای جایگاه مذهبی بودند، هر یک در برابر چشم خدایان دوشادوش هم در زمان حیات کار کردند و در پای سکوی (عظیم خشتی) در زمان مرگ با هم آرمیدند» (Hole, 1982: 328)؛ آن‌چه از این تفسیر فرانک هول فهمیده می‌شود به روشنی برآمده از مشکل روش شناختی کاوش‌های شوش است، چراکه از کیفیت قبور، این که چه گوری حاوی چه میزان هدایای تدفینی بوده، جنسیت مردگان و ده‌ها پرسش بنیادی دیگر که پیش‌تر به تعدادی از آن اشاره شد، مدرک مستقیمی ثبت نشده است؛ بنابراین، جز تفسیرهایی مبتنی بر مجموعه مدارک محدود فعلی، به طور شفاف نمی‌توان درباره منزلت اجتماعی دفن‌شدگان در شوش سخن گفت. در دو گورستان هکلان و دم‌گر پرچینه، ظروف سفالی از فراوان‌ترین هدایای تدفینی محسوب می‌شود. علاوه بر آن، ابزار سنگی، تنها یک شی مسی، سرگرز و

ظروف سنگی، تبر سنگی، مهره سنگی، مهر مسطح، پیکرک گلی، پیکرک‌ها و مقادیری تیغه‌های سنگی، شامل ابسیدین نیز به دست آمد. با این وجود به دلیل مشکلات روش شناختی، مدارک به دست آمده از این دو گورستان برای ارزیابی منزلت افرادی که در آن دفن شده‌اند گویا نیست تا جایی که برخی از پژوهشگران در تفسیر مدارک به دست آمده، این دو گورستان را متعلق به جوامعی دانستند که فاقد رتبه اجتماعی بوده و به نوعی در حال طی مراحل اولیه برای رسیدن به جامعه‌ای با طبقات اجتماعی بودند (Hole, 1987: 88; Abdi, 2002: 331). با این وجود، گور B72 در پرچینه که محتوی دو ظرف مرمرین، یک کاسه پایه دار سفالی، یک سفال ساده، دو تبر سنگی کوچک، دو سرگز، یک سردوک و یک مهر دکمه‌ای است، بیانگر نوعی جایگاه بالاتر اجتماعی بوده و به نسبت دیگر گورها منحصر به فرد است. در هکلان هم یک گور از لحاظ دارا بودن هدایای تدفینی از مابقی گورها غنی‌تر است؛ به عنوان مثال، گور A4 دارای نه ظرف سفالی، یک ظرف سنگی، یک تیغه و سه سرگز است.

گورستان چگاسفلا

برخلاف گورستان‌های شوش، هکلان و دم‌گر پرچینه، گورستان چگاسفلا با آگاهی اولیه از کیفیت زیستگاه‌های عمده در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد شوشان بزرگ شناسایی و کاوش شد. پرسش‌هایی که در رابطه با سنت‌های تدفینی پیش از تاریخی با آن مواجه بودیم در طرح پژوهشی پروژه پیش از تاریخی زهره به روشنی آمده است (مقدم، ۱۳۹۴). ارزیابی‌های اولیه نشان داده بود که چگاسفلا گسترده‌ترین محوطه پیش از تاریخی دشت زهره در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد است (Dittmann, 1984: 100-15). بنابراین، چون گورستان‌های اولیه در محوطه‌های هم‌زمان با چگاسفلا در کوهپایه‌های زاگرس (پشت‌کوه لرستان)، دشت شمال مرکزی خوزستان (شوش) و جنوب بین‌النهرین (اریدو و اور) پدیدار شده بودند (Hole, 1989)، فرض نخستین، آن بود که چگاسفلا به واسطه موقعیت جغرافیایی و نیز گستردگی قابل توجهش در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد می‌بایست دارای گورستان باشد. در سال ۱۳۹۴ ه.ش. چگاسفلا در کانون توجه پروژه پیش از تاریخی زهره قرار گرفت و تا سال ۱۳۹۹ بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناختی محدود صورت گرفته در بخش‌های مختلف چگاسفلا دستاوردهای مهمی برای باستان‌شناسی پیش از تاریخ ایران به همراه داشته است (مقدم، ۱۳۹۷ الف، ب؛ ۱۳۹۸؛ Moghaddam, 2016; 2021). در نتیجه، امروز می‌دانیم که چگاسفلا محوطه‌ای پیش از تاریخی است که در هزاره پنجم پیش از میلاد گسترش قابل ملاحظه‌ای یافته است. این محوطه نسبت به نمونه‌های هم‌زمان خود در شوشان بزرگ از نظر دارا بودن دو بخش مجزای زیستگاهی و گورستانی الگویی روشن و شاید یکتا را به نمایش می‌گذارد. گستره بخش زیستگاهی چگاسفلا به بیش از ۲۰ هکتار تخمین زده می‌شود («دیتمن» وسعت محوطه را ۱۵ هکتار تخمین زده بود Dittmann, 1984: Karte 1 & Map in page 155). به علاوه، طبق تخمین‌های فعلی ما، گستره گورستان چگاسفلا چیزی برابر با ۲۰۰۰×۸۰۰ متر است.

در کاوش‌های باستان‌شناختی زمستان سال ۱۳۹۴، در آبکند جنوب غربی چگاسفلا که امروزه و درمواقع سیلابی به صورت زهکشی برای تخلیه آب‌های جاری عمل می‌کند، با به‌کارگیری راهبردهای باستان‌شناسی لندسکیپ و آرکئوژئوفیزیک (ر. ک. به: مقدم، ۱۳۹۷: ۲۸-۳۰؛ محمدخانی، ۱۳۹۷: ۳۹-۴۸)، ۱۱ گور در محدوده‌ای برابر با ۱۶۳ متر مربع شناسایی شد. از این میان، ۱۰ گور در سه کارگاه مجزا به نام‌های A، B & C کاوش و به بازه زمانی ۳۸۰۰ تا ۴۲۰۰ پ.م. تاریخ‌گذاری شدند (مقدم ۱۳۹۷: ۱۵۵؛ Moghaddam & Miri, 2021: 56). سه گور در کارگاه A، شامل: AG1, AG2 & AG3؛ شش گور در کارگاه B، شامل: BG1, BG2, BG4, BG5, BG6 & BG7 و یک گور در کارگاه C به نام CG1 کاوش شد (گور BG3 در کارگاه B کاوش نشد). مهم‌ترین تفاوت سنت تدفین در چگاسفلا در قیاس با گورستان‌های هم‌عصرش استفاده از آجر برای ساخت قبور، استفاده از سنگ‌های تراش خورده در گورهایی که ساختار سنگی دارند، وجود حجم وسیعی از گورنهادها شامل اشیاء مسی در اشکال مختلف اعم از ظروف، ابزار و ادوات روزمره و جنگ‌افزارهایی چون شمشیر و خنجر به علاوه مقادیر اندک، ولی قابل توجهی از اشیاء طلایی و نقره‌ای و ظروف مرمری در ابعاد و اشکال مختلف است. به این فهرست باید تعدد مجموعه‌های تغییر شکل یافته را نیز اضافه کرد. افزون بر این، گورها در دو گونه منفرد و جمعی بودند. این دو گونه تدفین به صورت توأمان کشف شدند و مشخصاً تلاشی در جداسازی قبور منفرد و جمعی در گورستان چگاسفلا دیده نشد.

سه گور منفرد AG3, BG4 & BG7 درواقع چاله‌هایی هستند که فاقد هرگونه ساختار معمارانه‌اند. از نظر جهت، الگوی خاصی در این گورها دیده نمی‌شود. در گور AG3 که فاقد هدایای تدفینی بود، اسکلت به پشت و دست‌ها بر روی سینه قرار داشت. بخش فوقانی تدفین BG4 به دلیل قرارگیری در دیواره شرقی کارگاه B کاوش نشد، اما هویدا شدن بخشی از استخوان لگن و دو پای اسکلت نشان می‌دهد که این تدفین در حالتی جنبی و به پهلوئی چپ دفن شده بود. یک پیاله مسی کوچک تنها گورنهاد یافته شده در این گور بود که در ناحیه پشت لگن قرار داشت. گور منفرد BG7 که به گور «خاتون» معروف است، سومین گور منفردی است که در این نوشتار به تفصیل به آن پرداخته می‌شود.

گورهای جمعی در چگاسفلا از تنوع بالایی از نظر ساختار معماری، مصالح به‌کار رفته در ساخت گورها و شمار اموات دفن شده برخوردار است. همه گورهای جمعی دارای ساختاری مستطیل‌شکل با جهت شمال غربی-جنوب شرقی هستند، به نحوی که به نظر می‌رسد در برپایی گورهای جمعی نوعی استانداردسازی رعایت شده است. گورهای جمعی شامل: گورهای سنگی (AG1 & BG2)، گورهای ساخته شده از تخته‌سنگ در پی و دیواره‌های چینه‌ای (AG2 & BG1)، گورهای آجری (BG5 & CG1) و گورهای خشتی (BG6) هستند. براساس مدارک فعلی مشخص است که هریک از گورها دارای یک ورودی از ناحیه غرب بوده‌اند.

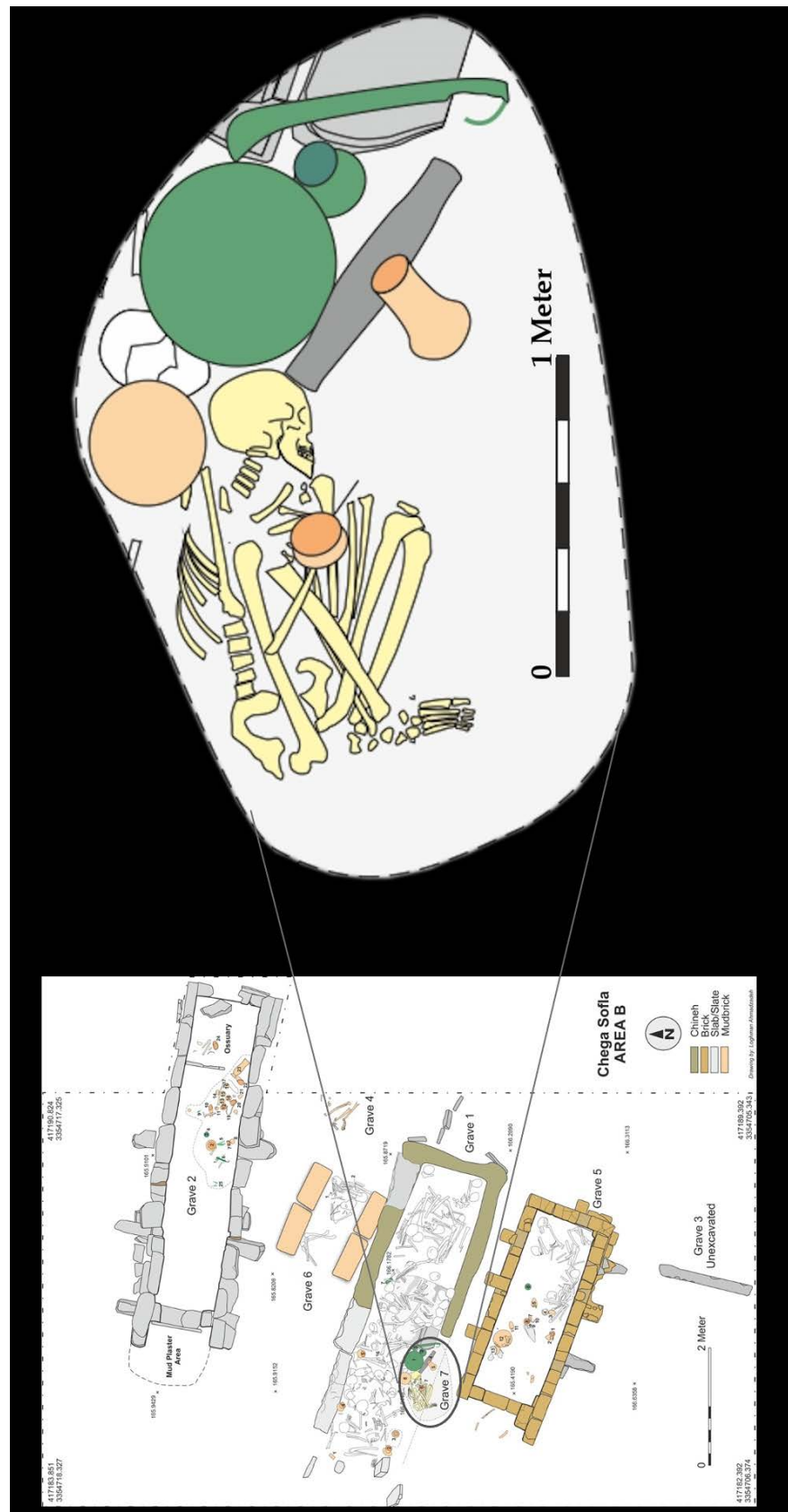
سه شیوه مشخص تدفین در گورهای جمعی مشاهده شده است: (۱) چینش عمادانه استخوان‌ها. این الگو به‌طور مشخص در گور BG1 شناسایی

شده است. تدفین‌ها به ترتیب از شرق به غرب در گورها صورت گرفته است؛ به عبارت دیگر، استخوان‌های جدیدتر در بخش غربی گور شناسایی شده‌اند. در این میان، تجمع جمجمه‌ها در ردیفی دایره‌ای شکل، چینش استخوان‌های بلند در حدفاصل جمجمه‌ها، تلنبار شدگی اسکلت‌ها، وجود تعداد قابل توجهی از جمجمه‌های تغییر شکل یافته نشانه بارزی از چینش عامدانه استخوان‌ها را به نمایش گذاشته است. ۲) استفاده از استخوان‌دان. این ویژگی در گورهای AG1, AG2, BG1 & BG2 شناسایی شده است. در بخش شرقی حجره داخلی گورهای نام‌برده شده، بخشی به دست آمده است که در آن استخوان‌های بسیار خرد شده در فضایی محدود به شکل متراکم وجود دارد؛ البته در گور BG2، بخش استخوان‌دان گور به واسطه یک تخته سنگ عمودی، کاملاً از حجره اصلی گور جدا شده است. در آن بخش، استخوان‌ها و گورنهادها به صورت جدا شده قرار داشتند. ۳) پس‌زنی استخوان تدفین‌های پیشین. به نظر می‌رسد که این سنت مشابه سنتی است که پیش‌تر در رابطه با گورستان پرچینه و هکلان از آن یاد گردید. گورهای BG6, CG1 نمونه‌های بارز این نوع از گورها هستند. در هر دو گور، مشخصاً یک اسکلت در حالت طبیعی در بخش نزدیک به ورودی گور نهاده شده و استخوان‌های تدفین‌های پیشین در ناحیه شرقی حجره گور انباشته شدند. فقدان استخوان‌های میچ و انگشتان پای راست و چپ دو تدفین نهایی در این دو گور نیز حکایت از نوعی سنت مشترک دارد.

تدفین منفرد BG7 (خاتون)

در کاوش‌های صورت گرفته در کارگاه B و در حدفاصل دو گور جمعی BG1 & BG5 (شکل ۲)، در چاله‌ای بدون ساختار (BG7)، اسکلت و هدایای تدفینی زنی جوان (حدوداً ۲۵ ساله) هویدا شد (سلمانزاده و ولی‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۰). گور جمعی BG1 در شمال گور BG7 با بیش از ۵۲ اسکلت دارای ساختاری چهارگوش است و در ساخت آن از تخته‌سنگ‌های تراش خورده برای پی و از چینه برای دیوارهای جانبی و از تخته‌سنگ‌های تراش خورده بزرگ برای سقف استفاده شده است (ر. ک. به: سلمانزاده و همکاران، ۱۳۹۷ و شکل‌های: ۶۴ و ۶۶). در جنوب گور BG7، گور BG5 نیز با پنج اسکلت دارای ساختاری چهارگوش است که در آن از آجر برای ساخت دیوارهای جانبی گور، دیوارهای پشتیبان برای ایستایی دیوارک‌های جانبی گور و احتمالاً سقف سنگی برای پوشش گور استفاده شده است (ر. ک. به: عالیپور، ۱۳۹۷: ۸۷).

برای ایجاد گور چاله‌ای BG7 تخته‌سنگ‌های پی دیواره جنوبی گور BG1 را شکسته بودند، به نحوی که بتوان تدفین «خاتون» را در آن جای داد (شکل ۳). خاتون به شکل جمع شده (جنینی) به پهلو چپ و در جهت شرقی-غربی با صورت رو به جنوب دفن شده است. دست‌های اسکلت در کنار یک‌دیگر و در جلوی سینه جمع شده و پای راست چسبیده به شکم و سینه و پای چپ خوابیده روی

► شکل ۲: تدفین BG7 (خاتون) در کارگاه ب، گورستان چگاسفلا (طرح از: لقمان احمدزاده، ۱۳۹۴).

Fig. 2: The BG7 (Khatun) Burial. Chega Sofia Cemetery (plan by Loghman Ahmadzadeh 2016).

شکل ۳: شکستگی ایجاد شده در ساختار گور BG1 برای جای دادن «خاتون» در حفرة تدفین (بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).
Fig. 3: The fractured part in BG1 tomb to accommodate Khatun in the burial pit (Zohreh Prehistoric Project archive, 2016).

زمین قرار دارد. ارزیابی‌های بعدی روشن ساخت که در هنگام تدفین سعی شده بود تا به‌طور قابل‌توجهی از فضای ایجاد شده در حدفاصل دو گور جمعی برای جا دادن پیکر خاتون و اشیاء پیرامونش استفاده شود.

هدایای تدفینی «خاتون»

هدایای تدفینی گور «خاتون» از فراوانی و تنوع بالایی برخوردار است. به استثنای یک ظرف مرمرین که پیش از هویدا شدن اسکلت و مجموعه هدایای تدفینی پیرامونش (شکل ۵:۵)، تمامی اشیاء به‌شکل آراسته‌ای در پیرامون خاتون نهاده شده بودند. یک کاسه کوچک پایه‌دار مرمری (شکل ۱:۴) در دست راست خاتون جای داشت. مابقی هدایا در نواحی پشت و مقابل سر به‌ترتیب: یک کاسه عمیق مرمرین (شکل ۲:۴) در پشت سر، یک تشت یا لگن مسی (شکل ۳:۴) در بالای سر، یک سنگ وزنه مرمری (شکل ۴:۴) به طول ۵۳ سانتی‌متر در مقابل پیشانی، یک جام پایه‌دار سفالی (شکل ۵:۴) واژگون شده که محتوی قلاب‌ها و میله‌های مسی (شکل ۱:۵، ۲، ۴) بوده در مقابل صورت، یک کوزه مسی (شکل ۶:۴) درست در پشت تشت مسی و در نهایت یک شمشیر منحصربه‌فرد مسی (شکل ۷:۴) به طول ۶۵ سانتی‌متر با دسته‌ای آغشته به قیر طبیعی و در زیر آن یک خنجر مسی (شکل ۳:۵) به طول ۳۱/۵ سانتی‌متر جای‌گرفته بودند. در ناحیه اطراف میج دست راست تدفین، مقادیری مهره‌های کوچک گلی، فلزی، سنگی و قیری (شکل ۵:۵ B) قرار داشت. در زیر کف تشت و در کنار مجموعه نیز یک پولک طلایی (شکل ۵:۵ A) قرار داشت؛ علاوه بر آن، مقادیری مهره‌های انستاتیوی و قیری به‌صورت پراکنده از خاک‌های رسوبی پوشیده شده روی این گور یافته شد (برای جزئیات بیشتر ر. ک. به: مقدم، ۱۳۹۷ الف؛ زاده‌دباغ، ۱۳۹۷؛ ولی‌زاده، ۱۳۹۷؛ سلمان‌زاده و سرخوش، ۱۳۹۷؛ فریدونی، ۱۳۹۷؛ نظافتی، ۱۳۹۷).

► شکل ۴: چینش گورنهادها پیرامون «خاتون» (بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).
Fig. 4: Aranged gravegoods around “Khatun” (Zohreh Prehistoric Project Archive, 2016).

► شکل ۵: ظرف سنگی، یافته‌های مسی، طلایی و قیری متعلق به «خاتون» (بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).
Fig. 5: Stone Vessels, Copper, gold, and bitumen finds with Khatun (Zohreh Prehistoric Project Archive, 2016).

زنان در گورهای کاوش شده چگاسفلا

به‌گونه‌ای که تراکم تدفین‌ها در نواحی مغناطیس‌سنجی شده نشان می‌دهد؛ هزاران گور، چه منفرد و چه جمعی در گستره گورستان وجود دارد؛ اما درواقع امر، ما تاکنون موفق به کاوش تنها ۱۰ گور شده‌ایم. طبیعی است که این میزان نمی‌تواند به تمامی نماینده آن چه که در سراسر گورستان چگاسفلا نهفته است، باشد؛ بنابراین، در اینجا نگارنده بر آن است تا براساس مدارک به دست آمده فعلی، خوانشی که از تدفین خاتون و برخی از زنان شاخص در دست است را ارائه دهد.

تعداد ۱۰۲ تدفین از گورهای ۱۰ گانه کاوش شده در چگاسفلا براساس تعداد مجموعه‌های برجای‌مانده تخمین زده شده است. هیچ‌یک از تدفین‌های گور BG2، به خاطر تراکم و فشردگی بیش از حد استخوان‌ها در ناحیه استخوان‌دان، در جامعه آماری به حساب نیامده است؛ از این میان، اما جنسیت ۵۲/۸٪ به خاطر

شرایط حفاظتی نامطلوب غیرقابل تشخیص بوده است؛ اما مطالعات انسان‌شناسی زیستی صورت‌گرفته نشان می‌دهد که ۳۷/۵٪ از اموات شامل زنان و تنها ۹/۷٪ شامل مردان می‌شده است. فراوانی گروه‌های سنی نیز شامل ۱۷/۵٪ خردسالان کمتر از شش سال، ۱۷/۵٪ کودکان شش تا ۱۵ سال، ۱۲/۳٪ بین ۲۰ تا ۲۵ سال، ۱۵/۸٪ بین ۲۵ تا ۳۰ سال، ۲۱/۱٪ بین ۳۰ تا ۳۵ سال، ۵/۳٪ بین ۳۵ تا ۴۰ سال و نهایتاً ۱/۸٪ ۴۰ سال به بالا را دربر می‌گیرند (وحدتی‌نسب و کزازی، ۱۳۹۷: نمودار ۱ و ۲).

به دلیل قرارگیری بخش بالا تنه گور BG4، که یکی از گورهای منفرد در کارگاه ب کاوش بود، در دیواره شرقی کارگاه، مطالعات جنسیت و سن‌سنجی تدفین مذکور انجام نگرفت؛ اما دو گور منفرد دیگر، یعنی AG3 از کارگاه الف و BG7 از کارگاه ب هر دو زن هستند. با این تفاوت که گور AG3، فاقد هرگونه هدایای تدفینی است که تفاوت فاحشی با گور BG7 یا خاتون با شمار قابل توجهی از هدایای تدفینی از مواد گوناگون دارد.

دو نمونه خاص در تدفین‌های جمعی

(۱) تدفین شماره BG2.2 که تنها اسکلت از گور جمعی^۱ در کارگاه ب است که در حالت اندامی به دست آمده است (شکل ۶). این اسکلت آخرین تدفینی است که از این گور به ثبت رسیده است. این که آیا در تدفین این اسکلت تعمدی وجود داشته یا خیر، اطلاعی در دست نیست؛ اما این اسکلت متعلق به زنی با سنی حدود ۳۰ تا ۳۵ سال با قدی حدود ۱۷۸ سانتی‌متر است. اگر نتوان عامدانه بودن این تدفین متفاوت در برابر ۵۱ تدفین شناسایی شده در این گور را حدس زد، اما هدایای گوری نهاده شده در پیرامون این زن نشانه بارزی است بر اهمیت این فرد به نسبت دیگر افراد گور جمعی BG1؛ البته باید توجه داشت که از گور BG1، تعداد ۱۲ مجموعه‌ای که عامدانه تغییر شکل یافته بودند نیز به دست آمده است (وحدتی‌نسب و کزازی، ۱۳۹۷: جدول ۵). براساس جدول ۵، درمیان مجموعه‌های تغییر شکل یافته این گور نیز هفت مجموعه متعلق به زنان با میانگین سنی ۹ سال تا ۳۰ سال شناسایی شده است. به جز یک مجموعه که جنسیت آن قابل تشخیص نبود (BG1.1) مابقی مجموعه‌های تغییر شکل یافته این گور متعلق به مردان با میانگین سنی ۱۷ تا ۲۴ سال است (برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به: علیرضازاده، ۱۴۰۱).

هدایای تدفینی BG1.2 شامل پنج ظرف سفالی (زاده‌دباغ، ۱۳۸۷: شکل‌های ۲۴۶-۲۵۲-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۶)، دو ظرف سنگی از جنس مرمر (ولی‌زاده، ۱۳۹۷: شکل‌های ۲۶۷.۲-۲۶۸.۱)، مهره‌های انستاتی که در ناحیه جنوبی تدفین پیرامون دو ظرف سفالی و سنگی را پوشانده بودند (سلمان‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷: شکل ۷)، ورقه طلایی (فریدونی، ۱۳۹۷: شکل ۳۰۸)، آویز و مهره‌های قیری و سنگی (فریدونی، ۱۳۹۷: شکل‌های ۲۹۶-۳۰۳-۳۰۰-۳۱۳) و پولک طلایی (مقدم، ۱۳۹۷ الف: شکل ۸۸) که از بخش‌های مختلف اسکلت (ناحیه پشت لگن، روی استخوان ساق دست چپ، مقابل ساق پای چپ و نواحی دور گردن به دست آمد.

► شکل ۶: تدفین BG1.2 که در حالت اندامی دفن شده است (بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).

Fig. 6: The BG1-2, which is in anatomical position (Zohreh Prehistoric Project Archive 2016).

(۲) از گور CG1، ۱۱ تدفین شناسایی شده است که از این تعداد، تنها یک تدفین CG1.1 در حالت طبیعی خود قرار داشت (شکل ۷). مابقی ۱۰ تدفین باقی‌مانده به سمت شرق گور پس‌زده شده بود. به مانند گور BG1، این تدفین نیز آخرین تدفینی است که از گور CG1 چگاسفلا به دست آمد. این اسکلت نیز متعلق به زنی است حدوداً ۲۵ تا ۲۸ سال که به صورت دراز کشیده دفن شده است (وحدتی نسب و کزازی، ۱۳۹۷: ۱۹۴-۱۹۶). به همراه این تدفین، مقادیر قابل توجهی ظروف سفالین (زاده‌دباغ، ۱۳۹۷: شکل ۲۴۵-۲۴۹-۲۶۰ ب و ج)، ظرف سنگی (ولی‌زاده، ۱۳۹۷: شکل ۲۶۹)، مهره‌های استخوانی (فریدونی، ۱۳۹۷: شکل ۳۱۶) و یک مهر سطح

شکل ۷: تدفین CG1.1 که در حالت اندامی دفن شده است (بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).

Fig. 7: The burial CG1.1, which is in anatomical position (Zohreh Prehistoric Project Archive 2016).

(فریدونی، ۱۳۹۷: ۳۴۲) از نواحی پیرامون استخوان پای چپ، کنار دست چپ و کنار بازوی راست به دست آمده است. گور تماماً آجری CG1، به طرز شگفت‌انگیزی ماهرانه ساخته شده و در بین گورهای کاوش شده، از نظر مصالح و تکنیک ساخت منحصر به فرد است. به نسبت دیگر زنان، استثنای دیگر در خصوص تدفین CG1.1 وجود مهر مسطح سنگی در کنار بازوی راست زن تدفین شده است؛ البته به دلیل شرایط حفاظتی و نوع سنگ به کار رفته در مهر، نقوش مهر خوانا نیست، اما بسیار محتمل است که برخلاف دیگر مهرهای مسطح به دست آمده از گورهای چگاسفلا

که نقوش هندسی دارند، نقش این مهر غیر هندسی (احتمالاً جانوری) باشد (ر.ک. به: فریدونی، ۱۳۹۷: شکل ۳۴۲).

در حال حاضر، تفسیری برای آمار بالای زنان دفن شده در گورهای چگاسفلا در دست نیست. ممکن است درصد بالای مرگ و میر در زنان چگاسفلا به خاطر شیوع بیماری خاصی که در بین زنانه رایج بوده باشد؛ البته براساس مدارک به دست آمده باید به شواهدی روشن از نوعی خشونت علیه دو زن تدفین شده در گورهای جمعی BG1 و CG1 (BG1.12 و CG1.1) اشاره کرد. مجموعه BG1-12، زن جوان زیر ۲۰ سال با مجموعه تغییر شکل یافته است که بر اثر ضربه‌ای مهلک به مجموعه در گذشته است (ر.ک. به: وحدتی نسب و کزازی، ۱۳۹۷: ۱۷۱-۱۷۲؛ علیرضازاده، ۱۴۰۱: ۲۱۲-۲۱۳)؛ به همین ترتیب، شواهد روشنی نیز وجود دارد که نشان می‌دهد مجموعه زن ۲۵ تا ۲۸ ساله تدفین شده در گور CG1.1 نیز با شی چهارگوشی (احتمالاً فلزی) به شدت آسیب دیده است (وحدتی نسب و کزازی، ۱۳۹۷: ۱۹۴-۱۹۵؛ علیرضازاده، ۱۴۰۱: ۲۱۸).

بحث و تحلیل

از معماری قبور، کم و کیف گورنهادها و نحوه تدفین مردگان استنباط می‌شود که فرد متوفا از چه میزان اهمیت در جامعه خود برخوردار بوده است؛ به عبارت دیگر، یافته‌هایی از این دست کمک می‌کنند تا پی به منزلت اجتماعی فرد متوفا ببریم. به تعبیر «کالین رنفرو» بخشی کلیدی از اهداف ما در باستان‌شناسی مطالعه ذهن انسان گذشته برپایه مدارک مادی برجای مانده از او است. چون به تناسب تعاملی که بین ماده و ذهن برقرار است، برای ما باستان‌شناسان، مدارک مادی کلیدی است برای خوانش ذهن انسان گذشته (Renfrew, 2007: 93). در این راستا، شواهد مادی به دست آمده حکایت از آن دارد که در میانه هزاره پنجم پیش از میلاد پدیده‌های نوظهوری همچون: نمادگرایی اغراق‌آمیز، بناهای یادمانی و گورستان‌ها در گستره جغرافیایی شوشان بزرگ ظهور کرده‌اند که به نوعی دستاوردهای انسجام یافته‌ای هستند که تا پیش از آن زمان به این صورت با آن‌ها مواجه نبوده‌ایم (مقدم، ۱۴۰۱). در کنار چنین پدیده‌های نوظهوری، برای اولین بار و به طور مشخص کالاهای متنوعی همچون: فلز مس، طلا، نقره و سنگ‌های نیمه‌قیمتی در بسترهای تدفینی دیده می‌شود. با توجه به این شواهد، پیشنهاد «هنری رایت» مبنی بر این که رقابت برای هم‌پیمانی با دیگر گروه‌ها و رقابت برای دستیابی به مقام، به پیدایش نوعی ایدئولوژی منتهی شده که در آن تقدس خان برای مشروعیت بخشیدن به روند خراج‌ستانی شده و در نهایت سازمان‌های اجتماعی-سیاسی با طبقات اجتماعی چندین قرن پیش از شکل‌گیری حکومت‌ها در جنوب غربی ایران پدیدار شده، صحنه گذاشته می‌شود (Wright, 1984: 69).

تأکید این مسئله ضروری است که با توجه به تلاش ناموفق ما برای انجام گاهنگاری مطلق از ۲۰ نمونه انتخاب شده از گورهای ۱۰ گانه چگاسفلا، اظهار نظر قطعی درباره تاریخ مطلق گورهای کاوش شده میسر نیست؛ اما پیش‌تر با توجه

به مدارک سفالی به دست آمده از گورهای کاوش شده تاریخ‌گذاری نسبی ۳۸۰۰ تا ۴۲۰۰ پ.م. پیشنهاد شده است (مقدم، ۱۳۹۷: ب: ۱۵۵). از طرفی، خنجر مکشوفه از گور خاتون، شبیه نمونه به دست آمده از لایه ۲ تا ۳ باکون الف فارس است (Alizadeh, 2006: fig. 70). علاوه بر آن در لایه‌های مذکور تل باکون، مقادیر قابل توجهی از اشیاء مسی به دست آمده است که شامل: چاقوها، قلاب، سوزن‌ها، اسکنه، تیغه و میله‌های ساده می‌شود که بازهم با نمونه‌های یافته شده از گور خاتون شبیه است؛ با این وجود، به طور نسبی تاریخ مجموعه یافته‌های به دست آمده از گور خاتون می‌تواند با مراحل پایانی باکون الف برابر باشد که تاریخی برابر با ۴۵۰۰ تا ۴۱۰۰ پ.م. دارد (Ibid: 12; Table 9 & Table 28). در نتیجه، مدارک مورد بحث ما در این نوشتار متعلق به قرن‌ها پیش از شکل‌گیری حکومت‌ها در جنوب غربی ایران است.

در اینجا سعی می‌شود تا برخی از هدایایی که در پیرامون خاتون نهاده شده تأکید بیشتری شود؛ البته میزان و نوع اشیاء تدفینی در گور خاتون قابل مقایسه با هیچ‌یک از گورهای کاوش شده در چگاسفلا نیست؛ به عبارت دیگر، بین تشریفاتی که برای تدفین خاتون به کار گرفته شده و تدفین دیگر زنان شاخص در چگاسفلا توازن برقرار نیست؛ این درحالی است که عدم توازن بین زنان رتبه‌دار با دیگر اموات دفن شده در گورستان نیز به طور آشکار به چشم می‌خورد.

۱) فراوانی اشیاء و ظروف مسی در گور خاتون قابل توجه است. اطلاعات موجود گواهی می‌دهد که فلز مس در نواحی مختلف ایران در بازه زمانی اواخر هزاره پنجم تا اواسط هزاره چهارم پیش از میلاد رواج داشته است (Holzer & Momenzadeh, 1971; Beale, 1973; Berthoud et al., 1982; Moorey, 1982; Stech & Pigott, 2004; Matthews & Fazeli, 1986)؛ البته درخصوص اواخر هزاره پنجم، در جاهایی که گورستان‌های هم‌زمان با دوره عبید کاوش شده است، مقدار فلز موجود در آن‌ها به طور قابل توجهی متفاوت است. در گورستان اریدو با ۱۹۳ گور کاوش شده (Safar et al., 1981) و در اور با ۵۰ گور کاوش شده (Woolly, 1956) هیچ نمونه فلزی ثبت نشده است؛ اما در گورستان شوش بیش از ۷۰ شیء فلزی مسی به دست آمده است (Cf, Tallon, 1987: 311-14). تعداد و اندازه اشیاء فلزی شوش قابل توجه است. اشیاء فلزی شوش، تبرهای ساده، صفحه‌های مسی و سرگرزها را شامل می‌شدند. تمامی اشیاء به دست آمده از گورستان شوش، با توجه به ترکیبات محتوی آن، به نظر می‌رسد از منطقه انارک به شوش آورده شده است، دارای درجه خلوص بالایی هستند و حتی مقدار کمی ناخالصی (آرسنیک) در آن‌ها دیده نشده است (Malfoy & Menu, 1987: 364).

۲) مطالعات اولیه فلزشناسی نشان داده است که در سطح داخلی تشت یا لگن مسی خاتون، لایه‌ای از جنس طلا که حدود ۱/۵×۲ سانتی‌متر از آن هنوز باقی مانده است، وجود داشت؛ به عبارت دیگر، دست‌کم سطح داخلی ظرف از لایه‌ای از طلا پوشانده شده بود (نظافتی، ۱۳۹۷: ۳۳۷-۳۳۸). مطالعات ژئوشیمی (ICP) از نمونه بسیار کوچکی از این تشت نشان داد که این شیء عمدتاً از مس تشکیل شده است (همان). علاوه بر شاهی این چنینی، یک قطعه پولک طلایی (شکل ۵: A) در بالای

سر خاتون به ثبت رسید. برخلاف نواحی دیگر خاور نزدیک، علاوه بر ذوب مس، فلزات گرانبها مانند نقره و طلا در اواسط تا اواخر سیلک III پدیدار شد (Nokandeh, 2010: 239)؛ البته گزارش‌های جسته و گریخته و البته غیرمستقیم، قدیمی‌ترین نمونه طلای یافته شده در بسترهای باستان‌شناختی ایران که گفته می‌شود از نظر زمانی برابر با افق سفالی نمازگاه ۱ ترکمنستان، حدوداً ۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ پ.م. بوده از محوطه تپه برج نیشابور به دست آمده است (Thornton, 2008: 49; Helwing, 2014: 75). با توجه به سالیابی مقایسه‌ای صورت گرفته در مورد خنجر مسی خاتون، نمونه‌های طلایی به دست آمده از گورهای چگاسفلا قدیمی‌تر از نمونه‌های شناخته شده، یعنی متعلق به اواخر هزاره پنجم، یعنی ۴۲۰۰ پ.م. است؛ البته باید توجه داشت که از چهار گور BG1, BG2, BG5 & BG7 نمونه‌های طلایی به صورت پولک، مهره، حلقه و ورقه به دست آمده است (مقدم، ۱۳۹۷ الف: شکل ۸۸).

۳) شمشیر مسی کند با لبه ۶ سانتی‌متری از دیگر اقلام منحصربه‌فرد در گور خاتون است که تقریباً از ۹۷٪ مس درست شده است (نظافتی، ۱۳۹۷: جدول ۱۴). به نظر می‌رسد که از این شمشیر به صورت نمادین استفاده شده است. چون لبه خارجی ۶ میلی‌متر و لبه داخلی آن دارای ضخامتی حدود ۴ میلی‌متر است (شکل ۸). گفته می‌شود که اشیاء مسی به مرور زمان تیزی خود را از دست می‌دهند و به اصطلاح کند، می‌شوند؛ اما علاوه بر شمشیر، یک خنجر مسی کول‌دار به طول ۳۱/۵ سانتی‌متر (شکل ۵: ۳)، (نیز ر. ک. به: سلمانزاده و سرخوش، ۱۳۹۷: ۳۰۵) درست در زیر شمشیر به دست آمده که لبه‌ها و نوک تیزی دارد (همان).

► شکل ۸: مقطع داخلی شمشیر با لبه کند
(بایگانی پروژه پیش‌اتاریخی زهره، ۱۳۹۴).
Fig. 8: The sword inner section showing a blunt edge (Zohreh Prehistoric Project Archive 2016).

۴) سنگ وزنه بزرگ مرمرین دارای ۷ کیلو و ۲۰ گرم وزن است. از دو ناحیه جانبی آن سوراخ‌هایی ایجاد شده است تا بتوان آن را با استفاده از ریسمان به ترازو آویزان کرد (ر. ک. به: فریدونی، ۱۳۹۷: شکل ۳۲۶ و بازسازی ذهنی از: لقمان احمدزاده در: مقدم، ۱۳۹۷ الف: ۶۵).

حال با توجه به اطلاعات ارائه شده در این نوشتار، در خواهیم یافت که هم شمار تدفین‌های زنان به نسبت مردان و هم کیفیت و توجه به نحوه تدفین زنان در بسترهای تدفینی گورهای کاوش شده چگاسفلا چشم‌گیرتر است. با این نظر که نتیجه مطالعات انسان‌شناسی دندانی نشان داده است که زنان و مردان محوطه تقریباً دسترسی یکسانی به منابع غذایی داشته و در خصوص بهداشت دهان و دندان تفاوت معنی‌داری میان آنان مشاهده نمی‌شود. این برابری در میزان استفاده ابزاری از دندان‌ها که احتمالاً ویژگی مرتبط با حرفه افراد بوده نیز دیده می‌شود

(وحدتی‌نسب و کزازی، ۱۳۹۷: ۲۳۵). مشخصاً تدفین‌های زنان شاخصی چون (BG1.2; BG7 & CG1.1)، چه از نظر نحوه تدفین و چه هدایای گوری مفصل پیرامونشان، می‌توانیم نشانه‌های بارزی از تمایز در رتبه اجتماعی آن‌ها را متصور شویم. بازهم در بین این زنان شاخص، شواهد موجود بیانگر سرآمدی «خاتون» در رتبه اجتماعی است. بنا به آن چه «تیموتی ارل» برای توضیح جوامع خان‌سالار پیچیده، فرموله کرده است (Earle, 1978: 12)، آیا وجود سنگ وزنه و شمشیر در گور خاتون نشانی از تخصصی شدن وظایف «خان‌ها» در جامعه خان‌سالار چگاسفلا نمی‌توانسته باشد؟ با این نظر که مشابه نمونه خنجر که از گور خاتون به دست آمده، از لایه ۲ تا ۳ تل باکون الف نیز گزارش شده و «علیزاده» مشخصاً بیان داشته که آن خنجر متعلق به فردی نخبه در باکون بوده است (Alizadeh, 2006: 81)، با این تفاوت که جنسیت «نخبه» تل باکون را نمی‌دانیم.

هر یک از واحدهای وزنی نمادی هستند که در بین جوامع مختلف فرموله و پذیرفته شده است. طبعاً سنگ وزنه ۷ کیلو و ۲۰۰ گرمی به دست آمده از گور خاتون که به شکلی چشم‌نواز در برابر پیشانی او جای گرفته بود می‌تواند نماد کمی استفاده شده در زمان حیات خاتون باشد. این شیء نه ارزش فلزاتی چون طلا و مس را داراست و نه به مانند ظروف سنگی مرمری و مسی می‌توانسته است به عنوان مظلوفی برای نگه‌داری چیزی مورد استفاده قرار گیرد. یافته درخور توجه دیگر، شمشیر کند مسی با دسته‌ای پوشیده از قیر طبیعی است. در ساده‌ترین حالت، شمشیر نمادی است برای جنگاوری، خشونت و یا نشانی از قدرت دارنده آن برای ایجاد نظم. شاید بتوان در کنار دارایی‌هایی چون ظروف مرمری و مسی و زیورآلاتی چون طلا که گویای ثروت خاتون است، شمشیر، خنجر و سنگ وزنه را نمادی از قدرت او برای کنترل و ایجاد نظم در زمان حیاتش دانست.

چرا در کنار زنی جوان (خاتون) که برای خاکسپاری‌اش دیواره جنوبی گور BG1 را شکافتند، گورنهاده‌هایی که هم بیانگر ثروت و اقتدار متوقف بوده قرار داده‌اند؟ چرا تدفین CG1.1، که آن هم متعلق به یک زن است، در حالتی متمایز، یعنی آخرین تدفین صورت گرفته، از دیگر تدفین‌ها و با هدایای متعدد در گور فاخر چگاسفلا که از آجر ساخته شده دفن گردیده است؟ به همین نسبت، بازهم آخرین تدفین صورت گرفته در گور ۵۲ نفره BG1 زن جوانی است با هدایای مفصل تدفینی که پیش‌تر شرح آن آمد؛ علاوه بر آن، آیا شواهد اعمال خشونت در مجموعه زن BG1.12 که از نوع مجموعه‌هایی است که عامدانه تغییر شکل یافته است و نیز حفره ایجاد شده توسط یک شیء فلزی در مجموعه CG1.1 (وحدتی‌نسب و کزازی، ۱۳۹۷: ۲۳۷-۲۳۸)، شاهدی از رقابت‌های درون‌گروهی بین زنان «نخبه» چگاسفلا برای جاه و مقام نبوده است؟ نکته مهم‌تر، آیا تمامی این شواهد ما را به وجود یک خان‌سالاری که در آن زنان جایگاه والایی داشتند در چگاسفلا راهنمایی نمی‌کند؟

نتیجه‌گیری

آن چه از بررسی گور «خاتون» در چگاسفلا به دست آمده، تصویر نسبتاً متفاوتی از

زندگی و ساختار اجتماعی در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد پیش چشم ما می‌گذارد. این گور، چه از نظر جایگاه فضایی آن و این که برای ایجادش، دیواره گور ۵۲ نفره را شکافتند، و چه از نظر نوع و تنوع اشیای همراه متوفی، به روشنی از جایگاه ویژه فرد دفن شده، حکایت دارد. وجود اشیائی همچون: شمشیر و خنجر مسی، مهره، وزنه سنگ مرمر با وزن بالا، و همچنین ظروف مسی آغشته به روکش طلا، نشان می‌دهد که با فردی روبه‌رو هستیم که نه تنها به منابع کمیاب و ارزشمند دسترسی داشته، بلکه احتمالاً در میان گروه خود جایگاهی ممتاز داشته است. نکته قابل توجه این است که برخی از اقلام موجود در گور «خاتون» فقط در این گور خاص دیده نمی‌شوند، بلکه در دیگر نقاط جنوب غرب ایران نیز نمونه‌هایی از آن‌ها یافت شده‌اند؛ اما ترکیب، کمیت، و کیفیت آن‌ها در گور «خاتون» متمایز است؛ درواقع، گویی در این گور با فردی مواجهیم که قدرت، ثروت و شاید حتی نوعی مشروعیت اجتماعی را در زمان خود دارا بوده است.

در این میان، جنسیت متوفی هم معنای خاصی پیدا می‌کند. شواهد انسان‌شناسی زیستی نشان می‌دهند که زنانی که در چگاسفلا دفن شده‌اند، از نظر سلامت، تغذیه و دسترسی به منابع در وضعیت خوبی قرار داشته‌اند. «خاتون»، برخلاف تصور رایج، دارای ابزارهایی نمادین و کارکردی همچون: شمشیر، خنجر، سنگ وزنه، و اشیای زینتی بوده است. شاید بتوان گفت با زنان نیرومندی روبه‌رو هستیم که بخشی از ساختار اجتماعی و حتی تصمیم‌گیری در جامعه خود بوده‌اند. آن چه از داده‌های باستان‌شناسی چگاسفلا و به‌ویژه گور «خاتون» برداشت می‌شود، فراتر از صرف یک یافته مادی است. این داده‌ها ما را به دل یک جامعه در حال گذار می‌برد؛ جامعه‌ای که در آن نشانه‌های تفاوت اجتماعی، شکل‌گیری اقتدار، و شاید نخستین جرقه‌های سازمان‌یافتگی سیاسی در حال ظهور بوده است. ویژگی‌های متمایز گورها، اشیای خاص و نمادین همراه متوفیان، و شواهد زیستی به دست آمده، همگی ما را به این نتیجه می‌رسانند که در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد، نشانه‌هایی از قدرت، منزلت و حتی رقابت اجتماعی در برخی جوامع جنوب غرب ایران شکل گرفته بوده است. مهم‌تر این که نقش زنان در این جوامع را نمی‌توان نادیده گرفت. برخلاف آن چه در بسیاری از روایت‌ها دیده می‌شود، داده‌های چگاسفلا نشان می‌دهند که زنان نیز می‌توانسته‌اند واجد نقش‌هایی کلیدی و تأثیرگذار باشند.

چگاسفلا، به عنوان یکی از نادرترین محوطه‌هایی که چنین شواهدی را در خود جای داده، این فرصت را فراهم می‌کند که بتوانیم نگاهی نزدیک‌تر، انسانی‌تر و پیچیده‌تر به جوامع پیش از تاریخی داشته باشیم؛ جوامعی که بیش از آن چه تصور می‌کردیم، سازمان یافته، دارای تنوع نقش‌ها، و برخوردار از نشانه‌های قدرت و مشروعیت بودند.

روشن است که هنوز مدارک ما ناکافی است. هنوز زیستگاه‌های پیش از تاریخی در شوشان بزرگ در مقیاس بسیار محدودی کاوش شده‌اند و بسیاری از کاوش‌های پیشین ناتمام رها شده است؛ بسیاری از بخش‌های گورستان شوش به تمامی

نابود شده و به بازیافتن مدارک باستان‌شناختی از آن نمی‌توان امید بست؛ هنوز بخش‌های وسیعی از گورستان‌های هکلان، دم‌گر پرچینه و چگاسفلا کاوش نشده است؛ هنوز دانسته‌های ما از گورستان نویافته آباد که پنجمین گورستان اولیه ایران محسوب می‌شود و به فاصله اندکی از گورستان وسیع چگاسفلا قرار دارد بسیار ناچیز است؛ اما بسیار امیدواریم تا پژوهش‌های باستان‌شناختی دامنه‌دار بروی گنجینه کم‌نظیر بقایای باستان‌شناختی هزاره پنجم پیش از میلاد دشت زهره بتواند مدارک روشن‌تر و گسترده‌تری درباره «خان سالاران پیچیده» و خصوصاً جایگاه زنان در یکی از مهم‌ترین ادوار پیش از تاریخ را برای ما عیان سازد.

سپاسگزاری

مراتب قدردانی صمیمانه خود را از همه اعضای گروه کاوش در گورستان چگاسفلا ابراز می‌کنم.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی ندارد.

کتابنامه

- زاده دباغ، مهنوش، (۱۳۹۷). «توصیف و طبقه‌بندی ظروف سفالی». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۶۱-۲۸۴.
- سلمان زاده، جواد؛ و ولی زاده، زینب، (۱۳۹۷). «کارگاه کاوش ب، گور ۷ (BG۷)». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۲۰-۱۲۳.
- سلمان زاده، جواد؛ آقاجری، مجتبی؛ ولی زاده، زینب؛ عالی‌نیا، لعلیا؛ زاده دباغ، مهنوش؛ فریدونی سارا؛ و اردکانی، اصغر، (۱۳۹۷). «کارگاه کاوش ب، گور ۱ (BG1)». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۷۴-۸۸.
- سلمان زاده، جواد؛ و سرخوش، وستا، (۱۳۹۷). «طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و مقایسه اشیاء فلزی». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۰۱-۳۱۴.
- عالیپور، مهدی، (۱۳۹۷). «کارگاه کاوش ب، گور ۵ (BG5)». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۰۱-۱۱۶.
- علیرضا زاده، مهدی، (۱۴۰۱). «مطالعه مجموعه‌های انسانی تغییر شکل یافته در تل چگاسفلی، خوزستان». رساله دکتر باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).

- فریدونی، سارا، (۱۳۹۷). «توصیف و طبقه‌بندی اشیای تزئینی و مهرها». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۱۶-۳۳۲.

- محمدخانی، کوروش، (۱۳۹۷). «نتایج بررسی آرکئوژئوفیزیک در گورستان شش هزارساله چگاسفلی، دشت زهره». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۹-۴۸.

- مقدم، عباس، (۱۳۹۴). «پروژه پیش‌اتاریخی زهره، زیستگاه و انسان در گذر زمان». برنامه ارائه شده به پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، (منتشر نشده).

- مقدم، عباس، (۱۳۹۷ الف). گورستان شش هزار ساله تل چگاسفلی. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

- مقدم، عباس، (۱۳۹۷ ب). کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی، فصل اول: زمستان ۱۳۹۴. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

- مقدم، عباس، (۱۴۰۱). «واکاوی انگاره افول چغامیش در پایان شوشان میانه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. آماده انتشار. [Doi.10.22084/NB.2022.2638.2492](https://doi.org/10.22084/NB.2022.2638.2492)

- ملک‌شهمیرزادی، صادق، (۱۳۶۷). «بررسی طبقه اجتماعی در دوران استقرار در روستا براساس روش تدفین در زاغه». باستان‌شناسی و تاریخ، ۲ (۲): ۱۲-۲.

- نظافتی، نیما، (۱۳۹۷). «گزارش اولیه بررسی‌های باستان‌سنجی محوطه باستانی تل چگاسفلی». در عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۳۳۳-۳۴۰.

- وحدتی‌نسب، حامد؛ و کزازی، ماندان، (۱۳۹۷). «انسان‌شناسی زیستی بقایای انسانی». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۵۷-۲۴۱.

- ولی‌زاده، زینب، (۱۳۹۷). «توصیف، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی ظروف سنگی». در: عباس مقدم، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی: فصل اول، زمستان ۱۳۹۴، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۸۵-۲۹۰.

- Abdi, K., (2002). "Strategies of Herding: Pastoralism in the Middle Chalcolithic Period of the Western Central Zagros Mountains". Unpublished PhD dissertation, The University of Michigan.

- Adams, R. McC., (1962). "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran". *Science*, 136: 109-122. <https://doi.org/10.1126/science.136.3511.109>

- Alipour, M., (2018). "The Excavation Area B, Burial 5 (BG5)". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery, First Season*,

Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam: 101-116. Tehran: RICHT. (In Persian).

- Alizadeh, A., (2006). *Tall-e Bakun A: The Origins of State Organizations in Prehistoric Highland Fars, Southern Iran*. Oriental Institute Publications 125. Chicago: The Oriental Institute.

- Alizadeh, A., (2008). *Chogha Mish, Volume II. The Development of a Prehistoric Regional Center in Lowland Susiana, Southwestern Iran: Final Report on the Last Six Seasons of Excavations, 1972-1978*. Publication 103, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alirezazadeh, M., (2022). "Study on Deformed Human Skulls of Chega Sofla, Khuzeestan". Unpublished PhD dissertation, The University of Tarbiyat Modares, Tehran (in Persian).

- Beale, T. W., (1973). "Early Trade in Highland Iran: A View from a Source Area". *World Archaeology*, 5: 133-148. <https://doi.org/10.1080/00438243.1973.9979561>

- Berthoud, T., Cleuziou, S., Hurtel, L.P., Menu, M. & Volfovsky, C., (1982). "Cuivres et alliages en Iran, Afghanistan, Oman au cours des IVe et IIe millénaires". *Pateorient*, 8 (2): 39-54.

- Berthoud, T., (1975). "Étude sur la Métallurgie Iranienne aux IVe-IIIe Millénaires. Prospection en Iran en 1975". Rapport, Commissariat à l'Énergie atomique, laboratoire de recherche des musées de France. <https://doi.org/10.3406/paleo.1982.4319>

- Blanton, R. E., Kowalewski, S. A., Feinman, G. M. & Finsten L., (1993). *Ancient Mesoamerica: A Comparison of Change in Three Regions. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Canal, D., (1978a). "La terrasse de l'Acropole de Susa". *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 9: 11-15.

- Canal, D., (1978b). "La haute terrasse de l'acropole de Susa". *Paléorient*, 4: 169-176. <https://doi.org/10.3406/paleo.1978.4219>

- Dittmann, R., (1984). *Eine Randebene des Zagros in der Frühzeit: Ergebnisse des Behbehan - Zuhreh surveys*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient Band 3, D. Reimer, Berlin.

- Dittmann, R., (1986). *Betrachtungen zur Frühzeit des Südwest-Iran: regionale Entwicklungen vom 6. bis zum frühen 3. vorchristlichen Jahrtausend*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient Band 4, D. Reimer, Berlin.

- Dolffus, G., (1989). Discussions on the F. Hole "Patterns of Burial in the Fifth Millennium". in: *Upon this foundation: The Ubaid reconsidered* (eds. E. Henrickson and I. Thuesen), Copenhagen Tusculanum: 194- 198.

- Earle, T., 1987, "Chiefdoms in Archaeological and Ethnological Context". *Annual Review of Anthropology*, 16: 279- 308. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.16.1.279>
- Earle, T., (1989). "The Evolution of Chiefdoms". *Current Anthropology*, 30(1): 84-88. <https://doi.org/10.1086/203717>
- Freydouni, S.. (2018). "Description and Classification of Ornaments and Seals". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery, First Season, Winter 2015*, edited by Abbas Moghaddam: 315–332. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Flannery, K., (1972). "The Origins of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near east: A Comparative Study". In: *Man, Settlement and urbanism*, edited by Peter J. Ucko, R. Tringhaus, and G. W. Dimbleby: 23–53. London: Duckworth.
- Flannery, K., (1999). "Chiefdoms in the Early Near East: Why it is so hard to identify them?". in: *The Iranian World: Essays on Iranian art and archaeology presented to Ezat O. Negahban*, (ed. A Alizadeh , Y. Majidzadeh and S. Malek Shahmirzadi), Tehran: Iran University Press: 44-63.
- Haerinck, E. & Overlaet, B., (1996). *The Chalcolithic Period, Parchinah and Hakalan*. Luristan Excavation Documents, vol. 1, Brussels: Royal Museums of Art and History.
- Helwing, B., (2014). *Trade in Metals in Iran and the Neighboring Areas, a Reflection based on Results of the Excavations at Arisman (Iran) in Michèle CASANOVA and Marian FELDMAN (eds) Les produits de luxe au Proche Orient ancien, aux âges du Bronze et du Fer. 1st ed., vol. 19*, Paris: Editions de Boccard.
- Hole, F., (1983). "Symbols of Religion and Social Organization at Susa". in: *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the prehistory of southwestern Asia*, presented to Robert J. Braidwood (eds. T. Young, P. Smith and P. Mortensen), Studies in Ancient Oriental Civilization 36, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago
- Hole, F., (1987). *The Archaeology of Western Iran, Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest* (ed). Washington: Smithsonian Institution Press.
- Hole, F., (1989). "Patterns of Burial in the Fifth Millennium". in: *Upon this Foundation. The Ubaid reconsidered* (eds. E. F. Henrickson and I. Thuesen), Proceedings from the Ubaid Symposium Elsinore may 30th-June 1st 1988. The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies. Copenhagen: University of Copenhagen - Museum Tusculanum Press: 149-180.

- Hole, F., (1990). "Cemetery or Mass Grave?: Reflections on Susa I". in: F. Vallat, ed., *Contribution a l'Histoire de L'Iran*. Melanges Jean Perrot. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

- Hole, F., (1992). "The Cemetery of Susa: An Interpretatio". in: *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Luver*, eds. P. O. Harper, J. Aruz & F. Tallon. New York: The Metropolitan Museum of Art: 26-31.

- Hole, F. & Flannery, K., (1968). "The Prehistory of Southwestern Iran: A Preliminary Report". *Proceedings of the Prehistoric Society*, 22, 1967: 147-206. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00014092>

- Holzer, H. F. & Momenzadeh, M., (1971). "Ancient copper mines in the Veshnoveh area, Kuhestan-E-Qom, West- Central Iran". *Archaeologia Austriaca*, 49: 1-22.

- Johnson, G. A., (1973). *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*. Anthropological Papers of the Museum of Anthropology, University of Michigan, no. 5 1, Ann Arbor. <https://doi.org/10.3998/mpub.11396443>

- Kouchoukos, N., (1998). "Landscape and Social Change in Late Prehistoric Mesopotamia". Ph.D Dissertation, Yale University (Unpublished).

- Matthews, R. & Fazeli, H., (2004). "Copper and Complexity: Iran and Mesopotamia in the Fourth Millennium B.C.". *Iran* 42: 61-75. <https://doi.org/10.2307/4300663>

- Malek Shahmirzadi, S., (1988). "Re-evaluating Social rank in the village Period based on burial custom at Zagheh". *Bastanshenasi va Tarikh*, 2 (2): 2-12. (in Persian).

- Malfoy, J. M. & Menu, M., (1987). "La Métallurgie du Cuivre à Suse aux IVe et IIIe Millénaires: Analyses en Laboratoire". in: Tallon, F. (ed.), *Métallurgie Susienne I: De la Fondation de Suse au XVIIIe Avant J.-C. Notes et Documents des Musées de France 15*, Paris: Louvre Museum Dept. of Oriental Antiquities.

- Mécquenem, R. de., (1912). "Catalogue de la Ceramique Peinte Susienne Conserve au Musee du Louvre. In Ceramique Peinte de Suse et Petits Monuments de l' époque Archaïque", Edited by J. de Morgan. *Memoires de la mission archeologique en Perse*, Cinquieme Serie 13, Paris: Ernest Leroux. <https://doi.org/10.30861/9781407309323>

- Mécquenem, R. de., (1928). "Notes sur la céramique peint archaïque en Perse". *Mémoires de la Mission Archéologique en Perse* 20, Paris: Leroux: 99-132.

- Moghaddam, A., (2012). *Later Village Period Settlement Development in the Karun River Basin, Upper Khuzeestan Plain, Greater Susiana, Iran*. BAR International Series 2347.
- Moghaddam, A., (2016). "A Fifth Millennium BC Cemetery in the North Persian Gulf: Zohreh Prehistoric Project". *Antiquity*, 90353.e3: 1-6. <https://doi.org/10.15184/aqy.2016.166>
- Moghaddam, A., (2021). "A fifth-millennium BCE sanctuary at Tol-e Chega Sofla in the northern Persian Gulf". *Archaeological Research in Asia*, 27, 100291: 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2021.100291>
- Moghaddam, A., (2018)., "Zuhreh Prehistoric Project, Settlement and human over time". Unpublished Project plan presented to Iranian Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (In Persian).
- Moghaddam, A., ed. (2018)., "Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery, First Season, Winter 2015". Tehran: RICHT. (In Persian).
- Moghaddam, A., ed. (2018)., "The Six Thousands Cemetery at Tol-e Chega Sofla". Tehran: RICHT. (In Persian).
- Moghaddam, A. & Miri, N., (2021). "Tol-e Chega Sofla Cemetery: A Phenomenon in the Context of Late 5th Millennium Southwest Iran". in: Herausgeber innenkollektiv, eds. Pearls, Politics and Pistachios. *Essays in Anthropology and Memories on the Occasion of Susan Pollock's 65th Birthday*: 47-60.
- Moghaddam, A., ed. (2022). "Re-evaluating the "notion" of Decline in Chogha Mish During the end of Middle Susiana". *Pajhoheshaye Bastanshenasie Iran*, 13 (36): 59-86. (in Persian)
- Mohammadkhani, K. (2018)., "The Archaeo-geophysics survey results in six thousands Cemetery of Chega Sofla, Zohreh plain". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery*, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 39-48. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Morgan, J., de., (1905). *Histoire et Travaux de la Delegation en Perse 1897-1905*. Paris: Geuthner.
- Morgan, J. de., (1907). "Les Travaux de la Delegation Scientifique en Perse au Cours de la Campagne de 1906-1907". *Comptes Rendus des Seances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*: 397-413. <https://doi.org/10.3406/crai.1907.72112>
- Morgan, J. de., (1908). "Les resultats des derniers travaux de la Delegation Scientifique en Perse campagne de 1907- 1908". *Comptes rendus des seances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*: 373-379. <https://doi.org/10.3406/crai.1908.72270>

- Morgan, J. de., (1909). "Note sur les Anciens Vestiges de la Civilisation Susiene". *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale*, 7: 1-10.
- Morgan, J., de., (1912). "Suse Observation sur les Couches Profondes de l'Acropole". *Memoires de la Delegation en Perse*, 13: 1-25.
- Moorey, P. R. S., (1982). "Archaeology and pre-Achaemenid metalworking in Iran: a fifteen year retrospective". *Iran*, 20: 81-101. <https://doi.org/10.2307/4299723>
- Nezafati, N., (2018)., "Preliminary Report of the Archaeometry Studies of Tol-e Chega Sofla Cemetery". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery*, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 333-340. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Nissen, H. J. & Redman, C. R., (1970-71). "Preliminary Notes on an Archaeological Surface Survey in the plain of Behbahan and the Lower Zuhreh Valley". *Bastan Chenasi va Honar-e Iran*: 48-50.
- Nokandeh, J., (2010). *Neue Untersuchungen zur Sialk III-Periode im zentral- iranischen Hochland: auf der Grundlage der Ergebnisse des. Sialk Reconsideration Project*, Berlin.
- Pollock, S., (1983). "Style and Information: an Analysis of Susiana Ceramics". *Journal of Anthropological Archaeology*, 2: 353-390. [https://doi.org/10.1016/0278-4165\(83\)90014-4](https://doi.org/10.1016/0278-4165(83)90014-4)
- Renfrew, C., (2007). *Prehistory: Making of the Human Mind*. Weidenfeld & Nicolson: London; Modern Library: New York.
- Rothman, M., (2004). "Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millennia B. C.". *Journal of Archaeological Research*, 12: 75-119. <https://doi.org/10.1023/B:JARE.0000016695.21169.37>
- Safar, F., Mustafa, M. A. & Lloyd, S., (1981). *Eridu*. Baghdad: Republic of Iraq, Ministry of Culture and Information, and the State Organization of Antiquities and Heritage.
- Salmanzadeh, J. & Sarkhosh, A., (2018)., "Classification, Typology and Comparison of Metal Objects". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery*, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 301-314. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Salmanzadeh, J., Aghajari, M., Valizadeh, Z., Alinia, L., Zadehdabbagh, M., Freydouni, S. & Ardakani, A., (2018). In *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery*, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 74-88. Tehran: RICHT. (In Persian).
- Salmanzadeh, J. & Valizadeh, Z., (2018). "The Excavation Area B, Burial 7 (BG7)". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla*

Cemetery, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 120-123. Tehran: RICHT. (In Persian).

- Service, E., (1962). *Primitive Social Organization: An evolutionary perspective*. New York: Random House.

- Stech, T. & Pigott, Y. C., (1986). "The metals trade in Southwest Asia in the third millennium B.C.". *Iraq*, 48: 39-64.

- Steve, M. J. & Gasche, H., (1990). "Le Tell de l'Apadana avant les Achemenides". in: *Contribution a l'Histoire de l'Iran*. Melanges Jean Perrot (ed. F. Vallat), Paris: Editions Recherche sur Jes Civilisations: 15-60.

- Tallon, F., (1987). "Métallurgie Susienne I: De la Fondation de Suse au XVIII, Avant J.-C.". *Notes et Documents des Musées de France 15*, Paris: Louvre Museum Dept. of Oriental Antiquities.

- Thornton, C. P., (2009). "The Chalcolithic and Early Bronze Age metallurgy of Tepe Hissar, Northeast Iran: A challenge to the 'Levantine paradigm'". PhD thesis, University of Pennsylvania, Philadelphia (Unpublished).

- Vahdatinasab, H. & Kazazi, M., (2018)., "Bio- Anthropology Studies on Human Remains". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery*, First Season, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 157-242. Tehran: RICHT. (In Persian).

- Valizadeh, Z., (2018)., "Stone Vessels Description, Classification and Typology". In: *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery, First Season*, Winter 2015, edited by Abbas Moghaddam, 285-302. Tehran: RICHT. (In Persian).

- Vanden Berghe, L., (1973a). "Le Luristan avant l'âge du Bronze: La nécropole de Hakalan". *Archéologia*, 57: 49-58.

- Vanden Berghe, L., (1973b). "Le Luristan avant l'âge du Bronze: La nécropole de Hakalan". In: *Proceedings of the Second Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, edited by F. Bagherzadeh: 66-79. Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.

- Vanden Berghe, L., (1975). "Luristan: La nécropole de Dum-Gar-Parchinah". *Archéology*, 79: 46-61.

- Vanden berghe, L., (1987). "Luristan, Pusht-i Kuh au Chalcolithique Moyen (Les nécropoles de Parchinah et de Hakalan)". in: *Préhistoire de la Mésopotamie. La Mésopotamie préhistorique et l'exploration récente du djebel Hamrin. Colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris 17-19 décembre 1984, Paris: 91-126.

- Weiss, H., (1972). "Qabr Sheykheyn". *Iran*, X: 172-173.

- Wright, H. T., (1975). "Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropologists*, 77: 267-289.
<https://doi.org/10.1525/aa.1975.77.2.02a00020>
- Wright, H. T., (1981). *An Early Town in the Deh Luran Plain. Excavations at Tepe Farukhabad* (ed.) Ann Arbor: The University of Michigan, No. 13. <https://doi.org/10.3998/mpub.11395169>
- Wright, H. T., (1984). "Prestate Political Formations". In: *On the Evolution of Complex Societies: Essays in Honor of Harry Hoijer* (ed. T. Earle), Malibu: Undena: 41-77.
- Wright, H. T., (1994). "Prestate Political Formations". In: *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity*, ed. G. Stein and M. S. Rothman, Madison, Wisc.: Prehistory Press: 67-84
- Wright, H. T., (1977). "Toward an Explanation of the Origin of the State". In: *Explanation of Prehistoric Change*, (ed. J. N. Hill), Albuquerque: University of New Mexico: 215-230.
- Wright, H. T., (1987). "The Susiana Hinterland during the Era of Primary State Formation". in: *The Archeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, (ed. F. Hole) , Washington: Smithsonian Institution Press: 141-155.
- Wright , H. T. & Johnson, G., (1975). "Population , Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran". *American Anthropologists*, 77: 267-289. [tps://doi.org/10.1525/aa.1975.77.2.02a00020](https://doi.org/10.1525/aa.1975.77.2.02a00020)
- Wright, T. H. & Pollock, S., (1986). "Regional Socio-Economic Organization in Southern Mesopotamia: The Middle and Later Fifth Millennium". Editions du CNRS Paris: 317- 329.
- Woolly, C. L., (1955). *Ur Excavations IV. The Early Periods*. Philadelphia.
- Zadehdabbagh, M. (2018)., "Pottery Vessels Description and Classification". In *Archaeological Excavations in Tol-e Chega Sofla Cemetery, First Season, Winter 2015*, edited by Abbas Moghaddam, 261–284. Tehran: RICHT. (In Persian).